

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ: «Εκπαίδευση, Οικονομία και Πολιτική στον A. Smith και τον J.S. Mill.»

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΦΟΙΤΗΤΗ: Μπιλιούρη
Ελένη

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΑΛΙΚΗ ΛΑΒΡΑΝΟΥ

ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ: ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΓΡΑΒΑΡΗΣ
ΆΓΓΕΛΟΣ ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ

Ρέθυμνο, 2016

Πρόλογος/Ευχαριστίες

Η παρούσα εργασία αποτελεί διπλωματική εργασία στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος του τμήματος Κοινωνιολογίας. Προτού γίνει η παρουσίαση των πορισμάτων της εργασίας, αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω ορισμένους ανθρώπους που βοήθησαν στη διάρκεια των σπουδών μου και στην ολοκλήρωση του έργου μου.

Πρώτα απ' όλα, θέλω να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα της διπλωματικής εργασίας μου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια κ. Αλίκη Λαβράνου για την πολύτιμη βοήθεια, την καθοδήγησή της και την εκτίμηση που μου έδειξε καθ' όλη τη διάρκεια της δουλειάς μου, από την εισαγωγή μου στο μεταπτυχιακό τμήμα της κοινωνιολογίας.

Τις ευχαριστίες μου εκφράζω σε όλους του καθηγητές του μεταπτυχιακού προγράμματος που με τα μαθήματά τους και τη διδασκαλία τους με έκαναν να αγαπήσω αυτό το αντικείμενο με το οποίο δεν ήμουν ιδιαίτερα γνώστης αλλά φυσικά και στους καθηγητές Διονύση Γράβαρη και Άγγελο Μουζακίτη που δέχτηκαν να είναι μέλη της τριμελούς επιτροπής αξιολόγησης.

Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω το συνάδελφο και φίλο Χρήστο Δερέ καθώς σε εκείνον οφείλω σε μεγάλο βαθμό το ότι μπήκε μέσα μου το μικρόβιο της ενασχόλησης με την κοινωνιολογία. Επίσης η βοήθεια του ήταν πολύτιμη σε όλη τη διάρκεια των σπουδών μου.

Τέλος θέλω να αναφερθώ σε φίλους που έκανα μέσα από το πρόγραμμα των μεταπτυχιακών σπουδών, που μου προσέφεραν μία όμορφη εμπειρία και έκαναν αυτή την προσπάθεια πιο ευχάριστη. Το μεγαλύτερο όμως ευχαριστώ το αφήνω για τους γονείς μου και την αδερφή μου που μου έδειξαν πίστη, με παρακίνησαν να ξεκινήσω τις σπουδές μου στο τμήμα ως μεταπτυχιακή φοιτήτρια και με στήριξαν ηθικά ώστε να καταφέρω να φέρω εις πέρας αυτό το έργο.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη	3
Κεφάλαιο Α΄	5
Adam Smith.....	5
Βιογραφικά Στοιχεία για τον Adam Smith - Ιστορικό πλαίσιο	6
Οι Κρατικοί μηχανισμοί στον Adam Smith – Κρατισμός και Ατομική Αρχή	10
Στρατός - Άμυνα	15
Δικαιοσύνη	18
Εκπαίδευση	20
Κεφάλαιο Β΄	39
John Stuart Mill	39
Βιογραφικά Στοιχεία J. S. Mill - Ιστορικό πλαίσιο.....	40
Το ζήτημα της εκπαίδευσης.....	43
Συμπεράσματα.....	67
Βιβλιογραφία.....	77

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών του τμήματος της Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, ανέλαβα τη διπλωματική εργασία με τίτλο: «Εκπαίδευση, Οικονομία και Πολιτική στον A. Smith και τον J.S. Mill.».

Στην παρούσα εργασία γίνεται μία προσπάθεια να κατανοηθεί η αντίληψη των δύο στοχαστών σε σχέση με την εκπαιδευτική πολιτική και το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο στο οποίο έζησε ο καθένας. Πρόκειται για μία βιβλιογραφική έρευνα, έτσι μετά την ανάγνωση διαφόρων κειμένων από δευτερεύουσα βιβλιογραφία αλλά και κειμένων των ίδιων των στοχαστών, έγινε μία απόπειρα να παρουσιαστεί το ιστορικό πλαίσιο τόσο του A. Smith όσο και του J. St. Mill ξεχωριστά, παράλληλα με βιογραφικά στοιχεία. Είναι αναγκαίο πριν προχωρήσουμε στην ανάγνωση των θεωριών των δύο μεγάλων οικονομολόγων να έχουμε κατανοήσει το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνταν ο καθένας και κάτω από ποιες περιστάσεις και επιρροές διαμόρφωσαν τις θεωρίες τους.

Το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στον Adam Smith, γνωστό ως συγγραφέα του βιβλίου: «Μία έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του Πλούτου των Εθνών». Έζησε σε μία εποχή με μεγάλες αλλαγές, την αρχή της βιομηχανικής επανάστασης και την επιρροή της Αγγλικής κοινωνίας από το Γαλλικό Διαφωτισμό. Σημαντική θέση στο έργο του για τον πλούτο των εθνών κατέχει ο καταμερισμός της εργασίας, μία μεγάλη αλλαγή στον μέχρι τότε τρόπο εργασίας. Ακόμα μείζονος σημασίας κατέχει το ζήτημα σχετικά με το πού αλλά και το πώς η κυβέρνηση μπορεί να επέμβει ώστε να βοηθήσει τόσο την εργατική τάξη όσο και τους υπόλοιπους πολίτες ώστε να είναι σε θέση μέσα από σωστή εκπαίδευση να ανταπεξέλθουν στις νέες συνθήκες ζωής και εργασίας. Έτσι οριοθετείται ο ρόλος του κράτους και η παρέμβασή του σε διάφορα ζητήματα. Ένα από τα βασικότερα ζητήματα που έχει να διευθετήσει το κράτος είναι αυτό της εκπαίδευσης με την έννοια της «αγωγής του πολίτη» παίρνοντας ένα δημόσιο χαρακτήρα.

Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στον John Stuart Mill, έναν επίσης σπουδαίο οικονομολόγο, ο οποίος έφερε πολλές αλλαγές στην αγγλική πολιτική και κοινωνία γενικά, όντας ο ίδιος επηρεασμένος από το Γαλλικό Διαφω-

τισμό. Ήταν υπερασπιστής της εργατικής τάξης και βοήθησε στην ορθή λειτουργία του αντιπροσωπευτικού συστήματος της δημοκρατίας με τη θεμελίωση της καθολικότητας του εκλογικού δικαιώματος. Μεγάλη έμφαση έδωσε στην εκπαίδευση όλων των πολιτών, και της εργατικής τάξης. Υποστήριξε την καλλιέργεια σε ένα ευρύ φάσμα ενδιαφερόντων και ήταν κατά της «αριστοκρατικής ελίτ» όπως την αποκαλούσε, της εκπαίδευσης. Προσανατολιζόταν στη δημιουργία της εκπαίδευσης με τη μορφή της «αγωγής των πολιτών», και της δημόσιας παιδείας. Ένας από τους φόβους του ήταν η καταπίεση της κοινωνικής ελευθερίας.

Τέλος γίνεται μία προσπάθεια να συνοψισθούν τα κοινά σημεία των δύο στοχαστών, όσον αφορά στο είδος της εκπαίδευσης που προτείνουν αλλά και στα όρια που τίθενται όσον αφορά στην κρατική παρέμβαση. Σαφώς έχουν ουσιώδεις διαφορές, που οφείλονται αφενός στη διαφορετική εποχή που έζησαν και έγραψαν, αλλά και στις διαφορετικές επιρροές που είχαν. Ο Mill ως μεταγενέστερος είχε μελετήσει τα έργα του Smith και σε πολλά σημεία στα δικά του έργα του ασκεί κριτική. Ωστόσο δεν μπορούμε να παραβλέψουμε τα σημεία εκείνα στα οποία συγκλίνουν, εντούτοις στα έργα του Mill φαίνονται οι πινελιές της νεώτερης εποχής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄
ADAM SMITH

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ADAM SMITH - ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ο Adam Smith (1723-1790) ήταν Σκοτσέζος φιλόσοφος και οικονομολόγος και είναι περισσότερο γνωστός ως συγγραφέας του βιβλίου: «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth Of Nations (1776)» (Μία έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του Πλούτου των Εθνών). Πρόκειται για ένα βιβλίο με μεγάλη απήχηση σε θέματα οικονομικής θεωρίας και πολιτικής. Κατάφερε να συγκροτήσει ένα ενιαίο θεωρητικό πλαίσιο για να περιγράψει και να ερμηνεύσει τον καινούριο κόσμο της βιομηχανικής επανάστασης που φανερώνονταν γύρω του. Περιέκλεισε όλες τις βασικές έννοιες που ήταν ήδη γνωστές με έναν πρωτότυπο και αρχιτεκτονικό τρόπο και η συμβολή του στην οικονομική και κοινωνική θεωρία είναι πολύ μεγάλη.¹

Το θεωρητικό του πλαίσιο συγκροτήθηκε σε μία εποχή όπου στη Μ. Βρετανία γίνονταν βαθείς οικονομικοί μετασχηματισμοί, κάτω από την επιρροή του Γαλλικού Διαφωτισμού. Οι μεταβολές αυτές του 17^{ου} και 18^{ου} αι. βασιζόταν στην εκδήλωση εμπιστοσύνης στον άνθρωπο και τις λογικές και πρακτικές του δυνατότητες. Στα μέσα του 18^{ου} αι. η Σκοτία ήταν μία φτωχή αγροτική χώρα και έκανε προσπάθειες να βρει την ταυτότητά της σε ένα κόσμο συναλλαγών και εμπορίου.² Ο κόσμος δε βασιζόταν πλέον στη θεολογία και τις εκκλησιαστικές αρχές, αλλά μπήκε το ζήτημα σχετικά με τη φύση του ανθρώπου, τα κίνητρα και τα κριτήρια της ηθικότητας του ανθρώπινου πράττειν. Ήταν ο αιώνας του ατομισμού - πρακτικού και θεωρητικού. Έτσι ο διαχωρισμός του ανθρώπου από την κοινότητα επέβαλε την εξέταση των σχέσεων μέσα από τις οποίες τα ανεξάρτητα, εγωιστικά, ιδιοτελή άτομα συντάσσονταν στην κοινωνία. Η θεωρία του βασιζόταν στη νομιμότητα του εγωιστικού πράττειν και στην αναγκαιότητα της κοινωνικής συνύπαρξης.³ Την ίδια περίοδο τους κύκλους του σκοτικού διαφωτισμού ενδιέφερε το πώς προσλαμβάνονταν οι ιδέες του περιβάλλοντος από το άτομο και το πώς διαμορφώνονταν στην κοινότητα οι ιδέες περί κοσμιότητας και αρετής, το πώς διαμορφώνονταν μία εθνική

---

¹ Adam Smith, 2010:11

² Adam Smith, 2010: 14-15

³ Δρόσσοις, 1994: 17

κουλτούρα και το ποια θα μπορούσε να είναι η καταλληλότερη εθνική διαπαιδαγώγηση. Συνεπώς μελετούσε τον άνθρωπο, την κοινωνία, την ιστορία, το τι έδινε συνοχή και τι διαμόρφωνε την τάξη στην κοινωνία.⁴

Ο Adam Smith έχει χαρακτηριστεί ως ο μεγάλος θεωρητικός του Καπιταλισμού, καθώς το καπιταλιστικό σύστημα προϋποθέτει την ύπαρξη ενός εκτεταμένου συστήματος αγορών, το οποίο καλύπτει όλους τους τομείς της οικονομικής ζωής, όμως ο ίδιος δε χρησιμοποίησε ποτέ τον όρο «Καπιταλισμός». Στόχος του μέσα από το βιβλίο «Ο Πλούτος των Εθνών» δεν είναι να υπερασπιστεί τα συμφέροντα κάποιας κοινωνικής τάξης, αλλά να εντοπίσει τους παράγοντες που συμβάλλουν στην αύξηση του πλούτου της κοινωνίας ως σύνολο, όπου με αυτόν τον τρόπο θεωρεί ότι βελτιώνεται η οικονομική κατάσταση όλων των τάξεων. Ωστόσο σε αρκετά σημεία επικρίνει τους επιχειρηματίες που λειτουργούν ενάντια στους καταναλωτές και έτσι το έργο αυτό έχει ιδιοποιηθεί από την αστική τάξη.⁵

Σημαντική είναι η συμβολή του στην αντίληψη περί προσωπικού πλουτισμού, που από την αρχαιότητα θεωρούνταν ηθικά και κοινωνικά μεμπτός. Ωστόσο «εξάγνισε» το κέρδος και ήρε το «στίγμα», έδειξε ότι το προσωπικό συμφέρον προάγει το γενικό συμφέρον και την κοινωνική ευημερία. Με αυτό το επιχείρημα δόθηκε κύρος στους επιχειρηματίες της εποχής του και στοιχειοθετεί τον ιστορικά προοδευτικό χαρακτήρα της αναδυόμενης νέας τάξης των πραγμάτων.⁶

Στην εποχή που έζησε ο Smith, οι άνθρωποι έβλεπαν τον πλούτο μίας χώρας ως το απόθεμά της σε χρυσό και ασήμι. Η εισαγωγή αγαθών θεωρούνταν καταστροφική αφού ο πλούτος της θα έπρεπε να δοθεί για να πληρωθούν αυτά τα αγαθά, ενώ αντίθετα η εξαγωγή προϊόντων θεωρούνταν θετική εφόσον τα πολύτιμα μέταλλα επέστρεφαν πίσω. Έτσι οι χώρες διατηρούσαν ένα τεράστιο δίκτυο ελέγχου για να εμποδίσουν την αποστράγγιση του πλούτου των μετάλλων με φόρους στα εισαγόμενα προϊόντα, επιδοτήσεις στους εξαγωγείς και προστασία των εγχώριων βιομηχανιών. Οι πόλεις εμπόδιζαν τους τεχνίτες να μετακινούνται σε άλλες πόλεις και να ασκούν το επάγγελμά τους, κατασκευαστές και έμποροι αιτούνταν στον κυβερνήτη για την προστα-

---

⁴ Adam Smith, 2010: 15

⁵ Adam Smith, 2010:12

⁶ Adam Smith, 2010:12-13

σία του μονοπωλίου και οι μηχανές που μειώνουν τον ανθρώπινο μόχθο απαγορεύτηκαν γιατί θεωρούνταν απειλή προς τους παραγωγούς.

Ο Smith έδειξε ότι αυτό το τεράστιο «μερκαντιλιστικό»⁷ οικοδόμημα ήταν τρελό. Υποστήριξε ότι στο ελεύθερο εμπόριο και οι δύο πλευρές γίνονται πλουσιότερες. Κανείς δεν θα εμπορευόταν εάν ήταν αναμενόμενη η ήττα του. Ο αγοραστής κερδίζει όπως ακριβώς και ο πωλητής. Οι εισαγωγές είναι τόσο σημαντικές για ένα λαό όσο και οι εξαγωγές του στους άλλους. Το εμπόριο ωφελεί και τις δυο πλευρές, αυξάνει την ευημερία ενός λαού όπως η γεωργία και η μανιφατούρα. Ο πλούτος ενός έθνους δεν είναι η ποσότητα του χρυσού και του αργύρου στα θησαυροφυλάκιά του, αλλά το σύνολο της παραγωγής, του εμπορίου και των υπηρεσιών του, που σήμερα θα αποκαλούνταν ΑΕΠ (ακαθάριστο εγχώριο προϊόν). Για να αυξηθεί ο πλούτος πρέπει κατά τον Smith να αυξηθεί η παραγωγικότητα. Για να επιτευχθεί αυτό όμως είναι αναγκαίο να αυξηθεί ο καταμερισμός της εργασίας και η εξειδίκευση. Εκείνο που αποτελεί πρωτοποριακή άποψη στο έργο του είναι ότι η αναζήτηση του ατομικού συμφέροντος δεν ωφελεί μόνο το βιοτικό επίπεδο των πλουσίων, αλλά και των φτωχών. Μεγάλο όραμα του Adam Smith για την κοινωνία ήταν η αγορά. Σε όλο του το έργο σημαντική θέση κατέχει ο καταμερισμός της εργασίας, σύμφωνα με τον οποίο μέσα από την εξειδίκευση κανείς δεν θα μπορεί να παράγει μόνος του όσα χρειάζεται, άρα όλοι θα χρειάζονται την ανταλλαγή και έτσι θα υπάρχει μία εμπορική κοινωνία. Ακόμη, νεωτερική ήταν η άποψή του για την ελεύθερη επιλογή επαγγέλματος.⁸

Ο Πλούτος των Εθνών επηρέασε βαθιά τους πολιτικούς εκείνης της εποχής και ανέπτυξε την πνευματική θεμελίωση της μεγάλης εποχής του 19ου αιώνα, του ελεύθερου εμπορίου και της οικονομικής ανάπτυξης. Ακόμα και σήμερα η κοινή λογική του ελεύθερου εμπορίου είναι αποδεκτή σε όλο τον κόσμο, ανεξάρτητα από τις πρακτικές δυσκολίες για την επίτευξή του. Είχε μια ριζοσπαστική αντίληψη για τον τρόπο λειτουργίας των ανθρώπινων κοινω-

---

⁷ Ο μερκαντιλισμός (εμποροκρατία) ήταν μια αντίληψη «χρυσοσηδονισμού» που ταύτιζε τον πλούτο μιας χώρας με την κατοχή χρυσού και αργύρου, δηλαδή πολύτιμων μετάλλων τα οποία έπρεπε πάση θυσία να διακρατούνται στη χώρα. Οι εμποροκράτες επέμεναν λοιπόν στην ανάγκη θετικού εμπορικού ισοζυγίου και γι' αυτό ευνοούσαν τον προστατευτισμό, την επιδότηση των εξαγωγικών βιομηχανιών, την προσέλκυση ξένων τεχνιτών με δελεαστικά προνόμια και γενικώς τη συνεχή επέμβαση της πολιτείας υπέρ των εμπόρων και των βιομηχάνων.

⁸ Adam Smith, 2010:14-16

νιών. Συνειδητοποίησε ότι η κοινωνική αρμονία θα αναδυθεί φυσικά καθώς οι άνθρωποι θα προσπαθούν να βρουν τρόπους ώστε να ζήσουν μαζί και να συνεργαστούν. Η ελευθερία και η ιδιοτέλεια δεν χρειάζεται να παράγουν το χάος, αλλά σαν να καθοδηγούνται από ένα «αόρατο χέρι», να προάγουν ομόνοια. Και καθώς οι άνθρωποι κλείνουν συμφωνίες μεταξύ τους, οι πόροι του κράτους θα έπρεπε να συνταχθούν αυτόματα στους σκοπούς που οι άνθρωποι έχουν δώσει τη μεγαλύτερη αξία. Αυτό το αόρατο χέρι αναφέρεται στον ανταγωνισμό, ο οποίος είναι εκείνος που διατηρεί τις τιμές σε χαμηλά επίπεδα και «προστατεύει» τους καταναλωτές και το κοινωνικό σύνολο. Αυτή η έννοια έχει χρησιμοποιηθεί και ως το μεγάλο όπλο ενάντια στην κρατική παρέμβαση.⁹

---

⁹ Adam Smith, 2010:16-17

ΟΙ ΚΡΑΤΙΚΟΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΣΤΟΝ ADAM SMITH – ΚΡΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΤΟΜΙΚΗ ΑΡΧΗ

Στο «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth Of Nations», ο Smith διακρίνεται για την πρωτοτυπία του σχετικά με το ζήτημα των οικονομικών σχέσεων όπου διακατέχονται στην εποχή του από ένα πλαίσιο αλληλεξάρτησης και αυτό το πνεύμα τείνει να αντικαταστήσει τις παραδοσιακές άμεσες και προσωπικές κοινωνικές σχέσεις. Ο άνθρωπος στην αγορά πρέπει να περιορίσει τον ατομικό του εγωισμό και να αναζητήσει τρόπους συμβιβασμού στα πλαίσια της συνεργασίας. Αυτή η συνεργασία επιβάλλεται στο πλέγμα του καταμερισμού της εργασίας με στόχο να επιτευχθεί ένα κέρδος μέσα από την ανταλλαγή των προϊόντων εργασίας.¹⁰

Σημειώνει ότι ο καταμερισμός της εργασίας δεν προέκυψε από κάποια σοφία του ανθρώπου, αλλά ήταν το φυσικό επακόλουθο της ανθρώπινης φύσης, που δε στόχευε σε ένα γενικευμένο όφελος. Δεν είχε την τάση να διαπραγματεύεται, να εμπορεύεται και να ανταλλάσσει αγαθά. Ακόμη για εκείνον η συνεργασία των ανθρώπων μεταξύ τους είναι ενστικτώδης λειτουργία, ώστε να μπορέσουν να πετύχουν τους σκοπούς τους, και την παρομοιάζει με την αντίδραση του σκύλου που κουνάει την ουρά του με χαρά για να καλοπιάνει το αφεντικό του για να το ταΐσει. Έτσι και ο άνθρωπος δε λειτουργεί από την καλή του διάθεση, όλα είναι ζήτημα διαπραγμάτευσης. Πρόκειται για αμοιβαίες καλές υπηρεσίες που λειτουργούν μέσω συμφωνιών ανταλλαγής αγαθών ή χρήματος. Αυτού του είδους η δοσοληψία δημιουργεί και τον καταμερισμό της εργασίας, αφού ο καθένας ειδικεύεται σε έναν τομέα και ανταλλάσσει την πλεονάζουσα ποσότητα του προϊόντος της εργασίας του έναντι μέρους του προϊόντος της εργασίας άλλων ανθρώπων. Ακόμη αναφέρει ότι οι διαφορετικές «ευφυΐες» που διακρίνουν τους ανθρώπους διαφορετικών επαγγελμάτων είναι αποτέλεσμα του καταμερισμού της εργασίας. Οι διαφορές των ανθρώπων οφείλονται στη συνήθεια, το έθιμο και την παιδεία. Αυτές οι διαφορετικές ευφυΐες στον άνθρωπο είναι πολύ χρήσιμες σύμφωνα με τον Smith, αφού μέσα

---

¹⁰ Δρόσος, 1994, 17-18

από τη διαπραγμάτευση, το εμπόριο και την ανταλλαγή κάθε άνθρωπος μπορεί να καλύπτει τις ανάγκες του αγοράζοντας ό, τι του είναι απαραίτητο.¹¹

Αυτή η απαραίτητη συνεργασία που προκύπτει από τον καταμερισμό της εργασίας οδηγεί στην οικονομική θεμελίωση της κοινωνικότητας. Η φυσική αυτή ανάγκη είναι εκείνη που ξεχωρίζει τους ανθρώπους από τα ζώα και θεμελιώνεται από τη συνεργασία. Ωστόσο διαχωρίζεται ότι δεν πρόκειται για μία κοινωνικότητα άμεση, δηλαδή δεν προκύπτει από αγάπη προς τον πλησίον, αλλά από ανάγκη για επιβίωση, για μία αμοιβαία κοινωφελή συνεργασία. Η συνεργασία στα πλαίσια επίσης της ανταλλαγής των προϊόντων εργασίας ορίζεται ως ο κατεξοχήν συνεκτικός δεσμός μεταξύ των ατόμων ως μελών της κοινωνίας. Έτσι η κοινωνία γίνεται μία κοινωνία της ανταλλαγής, μία κοινωνία της αγοράς, μέσα στην οποία ο ένας εξαρτάται από την εργασία του άλλου και όλοι συνδέονται σαν μέλη μιας εργαζόμενης κοινωνίας. Ο Smith στο έργο του καταφέρνει να συνδέσει με συστηματικό τρόπο τον καταμερισμό της εργασίας με την ανταλλαγή και την αξία.¹² Αν και επιλέγει τον καπιταλισμό ως το πιο εφικτό σύστημα ανάπτυξης με δεδομένη την αδυναμία της ανθρώπινης φύσης, εντούτοις εκφράζει σοβαρές ανησυχίες για την ηθική διάσταση του συστήματος και εκφράζει στην ΘΗΣ (Θεωρία Ηθικών Συναισθημάτων)¹³ μια θεώρηση των ανθρώπινων κινήτρων πολύ πιο σύνθετη από την υπεραπλουστευμένη εικόνα του εγωιστικού «οικονομικού ανθρώπου» που το μόνο ενδιαφέρον του είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους και της κατανάλωσης.¹⁴

Εκείνο που ενδιαφέρει τον Smith δεν είναι να υποστηρίξει τον άκρατο ατομισμό, αλλά στοχεύει στο να δείξει το πώς μπορεί να συνυπάρξει το ατομικό με το γενικό συμφέρον. Εάν το ατομικό συμφέρον λειτουργήσει δημιουργικά, τότε είναι δυνατό να μη δημιουργηθεί χάος, αλλά μέσα από τις ατομικές πράξεις θα δημιουργηθεί οργάνωση και τάξη, σύγκλιση και συνοχή. Μέσα σε ένα δίκτυο κοινωνικών κανόνων που προκύπτουν επαγωγικά εκφράζεται και η παρέμβαση από την πλευρά του κράτους η οποία στοχεύει στην οργάνωση των δικαιοκίνων κανόνων. Ωστόσο η κρατική παρέμβαση για την οποία μιλάει ο θεμελιώνεται στην ανάπτυξη των ηθικών συναισθημάτων και τη διαμόρφωση

---

¹¹ Adam Smith, 2010: 41-44

¹² Δρόσος, 1994:18-19

¹³ Όπως αναφέρεται από το Δρόσο, 1994

¹⁴ Δρόσος, 1994:55-56

«δημόσιου πνεύματος». Έτσι διαχωρίζεται το δημόσιο από το εμπορικό πνεύμα, δηλαδή γίνεται διαχωρισμός του δημόσιου πνεύματος από την ιδιωτική κοινωνία. Ακόμη η άποψη του Smith σχετικά με την κρατική παρέμβαση καταδεικνύει την ανάγκη συγκρότησης της δημοσιότητας σε ανεπτυγμένο επίπεδο, έτσι ώστε να είναι σε θέση να υπερβεί την ιδιοτέλεια των ιδιωτικών συμφερόντων. Η πραγματική εξουσία στη σύγχρονη εποχή βρίσκεται κάτω από τη δύναμη της αστικής τάξης, των ιδιωτών οι οποίοι κινητοποιούν αλλότρια εργασία. Ο ρόλος του κράτους εντούτοις δεν είναι παθητικός, αλλά πρέπει να εγγυάται το πλαίσιο της ελεύθερης οικονομικής δραστηριότητας και να διασφαλίζει τους όρους προσέγγισης του κοινωνικού ιδεώδους.¹⁵

Σχετικά με την κρατική παρέμβαση στα δημόσια οικονομικά που προτείνεται από τον Smith υπάρχουν δύο απόψεις που αμφισβητούν την επικρατέστερη εκδοχή της θεωρίας του ως δόγματος της αυθόρμητης αρμονίας συμφερόντων. Κύριος εκπρόσωπος της πρώτης είναι ο Jacob Viner, όπου κατά τον Δρόσο (1994), συγκεντρώνει όλες τις αναφορές του Smith στις οποίες κρίνει την κρατική παρέμβαση αναγκαία, όπως στην εκπαίδευση, τα ταχυδρομεία, στην κατασκευή δημόσιων έργων κ.α. και τις θεωρεί εξαιρέσεις. Εκεί όπου δεν είναι δυνατή η επιτυχία της αρμονίας αυτόματα και αυθόρμητα, επιτυγχάνεται ως συνειδητή επιλογή του κράτους. Η δεύτερη άποψη έχει ως κύριο εκπρόσωπό της τον James Buchanan, κατά τον Δρόσο (1994), σύμφωνα με τον οποίο βασική κρατική παρέμβαση είναι εκείνη η παρέμβαση κατά την οποία το κράτος παρέχει προστασία στην ιδιωτική ιδιοκτησία, δημιουργώντας νομικό και θεσμικό πλαίσιο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο καλούνται οι ιδιώτες να επιδιώξουν σύμφωνα με τις δικές τους ελεύθερες επιλογές τη μεγιστοποίηση του ατομικού τους οφέλους. Αυτή η υπηρεσία θεωρεί ο Buchanan ότι πρέπει να είναι δημόσια. Εξάλλου και ο Smith αναφέρεται στη δημοσιότητα του νόμου.¹⁶ Ακόμη ο Buchanan θεωρούσε ότι ο Smith δεν επέμενε στις αδυναμίες της αγοράς, αλλά στο κατά πόσο το κράτος μπορεί να άρει τα εμπόδια που προκαλούνται από την υπέρμετρη παρέμβαση. Έτσι το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από τις αδυναμίες της αγοράς, στις αδυναμίες του κράτους (state failure). Στο ίδιο πλαίσιο κινήθηκε και ο Recktenwald, όπου έθεσε το ζήτημα των κινήτρων

---

¹⁵ Δρόσος, 1994: 19-22

¹⁶ Δρόσος, 1994: 28

και αντικινήτρων, και αν συνδεθεί η άποψη αυτή με τις δημόσιες υπηρεσίες, θα δούμε ότι αυτές λειτουργούν αποτελεσματικά μόνο όταν η απόδοση της εργασίας συνδέεται με την αμοιβή. Κατά το Δρόσο (1994) και ο Stigler κινείται προς την ίδια κατεύθυνση, επικρίνοντας τον Smith για την αποτυχία του να εφαρμόσει συστηματικά το κριτήριο του ιδιοτελούς συμφέροντος στην περίπτωση της πολιτικής συμπεριφοράς, ο ίδιος ωστόσο και πάλι σύμφωνα με τον Δρόσο (1994) εγκωμιάζει τον Smith όσον αφορά στην ανάλυσή του για τη συμπεριφορά των ατόμων που επιδιώκουν να ικανοποιήσουν προσωπικά συμφέροντα κάτω από συνθήκες ανταγωνισμού.¹⁷

Ο Smith, όσον αφορά στα δημόσια έργα, αναφέρει ότι πρέπει να πληρώνονται από τους άμεσα ενδιαφερόμενους και από τους τοπικούς άρχοντες. Εισάγει στη διαδικασία αυτή το κράτος, καθώς στην εποχή του δεν υπήρχαν εταιρίες ανάληψης τέτοιων έργων όπως σήμερα και την ίδρυση επιχειρήσεων αναλάμβανε ο κυβερνήτης. Το βασικό εγχείρημά του 5^{ου} βιβλίου του αναφέρεται στο καθήκον του κυβερνήτη να δημιουργήσει ένα βελτιωμένο νομικό πλαίσιο για την ιδιωτική συμμετοχή. Με την έννοια της δημοσιότητας αναφέρεται στην απαραίτητη νομική πλαισίωση που πρέπει να υπάρχει πίσω από κάθε παραγωγή αγαθών.

Η κρατική παρέμβαση στο βιβλίο του Smith, *Wealth of Nations*, δεν αποτελεί μία εξωτερικότητα, αλλά μία απαραίτητη προϋπόθεση στο πλέγμα του καταμερισμού της εργασίας. Έτσι πρέπει να αναπληρωθεί η απώλεια κοινωνικού πνεύματος και ευφύϊας, που προκαλούνται από τον ανταγωνισμό και την υπέρμετρη ειδίκευση. Εάν επιτευχθεί αυτό, θα επιτευχθεί και η κοινωνική συνοχή. Άποψή του είναι ότι ο άνθρωπος έχει ως βασικό του κίνητρο τα συναισθήματα που δημιουργούνται από τη συμμετοχή του στην κοινωνική ζωή. Αρχικά λειτουργεί βάσει των ενστίκτων του, ωστόσο παρότι έτσι λειτουργεί από το εγωιστικό του συμφέρον, είναι σε θέση να σκεφτεί ορθολογικά. Ο βαθμός όμως της ορθολογικής του σκέψης δεν του επιτρέπει να καταλήγει σε ορθολογικά συμπεράσματα. Σχηματίζει, μέσα από την κοινωνική του ζωή, από κοινωνικούς κανόνες και θεσμούς, ηθικές κρίσεις. Από τον Smith εισάγεται ο όρος του «αμερόληπτου παρατηρητή» ο οποίος εκδηλώνει μία συμπάθεια, η οποία εν δυνάμει μπορεί να τιθασεύσει το ισχυρό ανθρώπινο κίνητρο, το εγω-

---

¹⁷ Δρόσος, 1994: 30-31

ιστικό συμφέρον. Ωστόσο οι κοινωνικοί θεσμοί μέσα στο μερκαντιλιστικό σύστημα δεν εξασφαλίζουν τη σύγκλιση μεταξύ ατομικού και κοινωνικού συμφέροντος. Αυτό το ατομικό συμφέρον εντούτοις δεν επικρατεί μόνο για λόγους επιβίωσης, αλλά και για λόγους συμπάθειας, ώστε ο αμερόληπτος παρατηρητής να μπορεί να συμμεριστεί τις πράξεις εκείνου του ατόμου.¹⁸ Η συμπάθεια εγείρεται όχι τόσο από τη θέαση του πάθους, αλλά από την περίσταση η οποία το προκαλεί. Η συμπόνια του παρατηρητή πρέπει να προκαλείται εξ ολοκλήρου από τον αναλογισμό του τι θα ένιωθε ο ίδιος σε μία αντίστοιχη κατάσταση αν ταυτόχρονα θα ήταν σε θέση να παρατηρεί με την παρούσα λογική και κριτική ικανότητα. Η λέξη συμπάθεια στην προσήκουσα και αρχέγονη σημασία της, σημαίνει το αλληλέγγυο αίσθημα προς τα δεινά και όχι προς τη χαρά.¹⁹

Έτσι ο καθένας προσπαθεί να οικειοποιηθεί τον αμερόληπτο παρατηρητή. Εκείνο που μπορεί να συνδέσει τότε την κοινωνία είναι η δικαιοσύνη μέσα από τον αυτοέλεγχο. Το ανώτερο δικαστήριο θα αποτελεί η συνείδηση του κάθε ατόμου, αλλά και η κρίση του αμερόληπτου παρατηρητή. Πολλές φορές όμως ούτε και αυτό αρκεί και εκεί καλείται η λογική για να αμβλύνει τον εγωισμό. Ο αυτοέλεγχος λοιπόν είναι αναγκαίος για να μετριάξει το ατομικό συμφέρον και να επικρατεί μία σύγκλιση προς το δημόσιο/γενικό συμφέρον. Για να λειτουργήσει όμως ο αυτοέλεγχος είναι αναγκαία η διαπαιδαγώγηση του ατόμου μέσα από την κοινωνική του ζωή και μάλιστα το κράτος μπορεί να λειτουργήσει ως ο διαμεσολαβητής για αυτή τη διαπαιδαγώγηση.²⁰

Στο ίδιο βιβλίο αναφέρεται συγκεκριμένα σε τρία βασικά καθήκοντα του κράτους που οδηγούν στην εν λόγω διαπαιδαγώγηση. Αυτά είναι η εξασφάλιση της εθνικής άμυνας, η δημιουργία συστήματος δικαιοσύνης καθώς και η παροχή δημόσιας εκπαίδευσης. Πρόκειται για ιστορικά προσδιορισμένες αρμοδιότητες ενός κράτους που προσήκει στην κοινωνία της αγοράς. Μεγάλη σημασία έχει η ανάδειξη της νέας μορφής που λαμβάνει η δημοσιότητα στην

---

¹⁸ Συμπάθεια: είναι η λέξη που χρησιμοποιείται για να δηλώσει το αλληλέγγυο αίσθημα μας με οποιοδήποτε πάθος.

¹⁹ Δρόσος, 1994: 77, 79, 121

²⁰ Δρόσος, 1994: 33-34, 37, 54-66)

κοινωνία της αγοράς, όπου για τον Smith η δημόσια, πολιτική διάσταση αποτελεί οργανικό στοιχείο της κοινωνικής αναπαραγωγής.²¹

ΣΤΡΑΤΟΣ - ΑΜΥΝΑ

Το πρωταρχικό λοιπόν καθήκον του κυβερνήτη είναι να προστατέψει την κοινωνία από τη βία και τις εισβολές ξένων κοινωνιών και για να το πετύχει μπορεί να χρησιμοποιήσει μόνο τα μέσα της στρατιωτικής δύναμης. Εντούτοις η προετοιμασία για κάτι τέτοιο σε περιόδους ειρήνης, με στόχο τη χρησιμοποίησή τους σε περίοδο πολέμου είναι πολύ διαφορετικό στις διάφορες κοινωνικές τάξεις, σε διαφορετικές περιόδους ανάπτυξης.²² Ακόμη υποστηρίζεται ότι οι άνθρωποι ανεξαρτήτως επαγγέλματος είναι εν δυνάμει πολεμιστές/ στρατιώτες. Ωστόσο σπάνια το κράτος ή η κοινοπολιτεία ξοδεύει χρήματα για να τους προετοιμάσει εάν προέρχονται από χαμηλά κοινωνικά στρώματα, όπως βοσκοί, κυνηγοί ή αγρότες. Τα παιδιά, οι γυναίκες και οι ηλικιωμένοι μένουν πίσω ώστε να προσέχουν την οικία και μόνο το ένα τέταρτο ή το ένα πέμπτο του πληθυσμού που είναι σε ηλικία να στρατευτεί, προετοιμάζεται για αυτό το σκοπό. Επίσης αναμένεται από όσους έχουν μείνει πίσω, όσον αφορά στα γεωργικά επαγγέλματα, να εργάζονται και έτσι το κράτος ή η κοινοπολιτεία ξοδεύει ελάχιστα για να τους προετοιμάσει. Εντούτοις, όταν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού είναι τεχνίτες ή απασχολούνται στη μανιφατούρα, δεν είναι σε θέση να διατηρήσουν τη δουλειά τους, παράλληλα με την υποχρέωση της στρατιωτικής προετοιμασίας. Όμως η υποχρέωση να συμμετέχουν στον πόλεμο εμμένει και έτσι πρέπει να υποστηριχθούν από το κράτος για όσο καιρό απασχολούνται σε αυτή την υπηρεσία.²³

Η τέχνη του πολέμου είναι η ευγενέστερη τέχνη, όμως και η πιο πολύπλοκη όταν τη δει κανείς στα πλαίσια της προόδου, της βελτίωσης. Η κατάσταση της μηχανικής, όπως και άλλες τέχνες με τις οποίες είναι συνυφασμένη η τέχνη του πολέμου, δείχνει το βαθμό τελειότητας που μπορεί να φτάσει σε

---

²¹ Δρόσος, 1994:77

²² Adam Smith, 1976:689

²³ Adam Smith, 1976:689-696

οποιοδήποτε χρόνο. Για να μπορέσει όμως να φτάσει σε αυτό το σημείο της τελειότητας είναι αναγκαίο να γίνει η μόνη και κυρίαρχη ασχολία μίας συγκεκριμένης τάξης πολιτών. Έτσι καθίσταται αναγκαίος και ο χωρισμός από την εργασία και από κάθε άλλη τέχνη. Πρόκειται για τη σοφία του κράτους να καταστήσει το επάγγελμα του στρατιωτικού μία συγκεκριμένη και ξεχωριστή τέχνη. Έτσι και σε αυτή την τέχνη επιβάλλεται ο καταμερισμός της εργασίας με στόχο τη βελτίωση και την πρόοδό της, μόνο που στην συγκεκριμένη τέχνη ο καταμερισμός προωθείται από το ίδιο το κράτος, επειδή είναι μία τέχνη που απασχολεί όσους ασχολούνται με αυτήν εξολοκλήρου αλλά και επειδή είναι αναγκαία η εξειδίκευση. Όλοι θα μπορούσαν να κερδίσουν συμμετέχοντας σε αυτή, όταν όμως δεν συνάδει με τα ενδιαφέροντα του ατόμου δεν υπάρχει και ανάλογη απόδοση. Ενώ αντίθετα η σοφία της παραπάνω πρότασης έγκειται στο ότι όταν υπάρχει ενδιαφέρον γι' αυτό το αντικείμενο, το άτομο θα δώσει ένα μεγάλο μέρος της ζωής του σε αυτή την ιδιόμορφη τέχνη. Ωστόσο αναφέρεται ότι τα κράτη δεν είχαν πάντα αυτή τη σοφία, αν και οι περιστάσεις δείχνουν ότι θα όφειλαν. Ο Smith προτείνει τη δημιουργία ενός ξεχωριστού επαγγέλματος/τέχνης, του στρατού, όπου οι άνθρωποι θα απασχολούνται μόνο εκεί και θα βρίσκονται εκεί επειδή όντως ενδιαφέρονται γι' αυτό το επάγγελμα, έτσι θα είναι πιο αποδοτικοί και θα μπορούν να το οδηγήσουν σε επίπεδα τελειότητας.²⁴

Ακόμη υποστηρίζεται ότι ακόμα και όσοι έχουν ελεύθερο χρόνο δεν μπορούν να αφιερωθούν στο στρατό και η στρατιωτική εργασία γίνεται μη θελκτική τόσο στους κατοίκους της υπαίθρου όσο και των πόλεων. Οι άνθρωποι που εργάζονται τόσο στη μανιφατούρα όσο και στη γεωργία οδηγούν τη χώρα τους στον πλούτο. Όσο συμβαίνει αυτό τόσο η χώρα γίνεται πιο θελκτική για τους εισβολείς. Όσα μέτρα όμως προστασίας και άμυνας και αν λάβει το κράτος, οι φυσικές συνήθειες των ανθρώπων τους οδηγούν να είναι ανίκανοι να υπερασπιστούν τους εαυτούς τους. Έτσι το κράτος κατά τον Smith έχει δύο επιλογές, είτε να αναγκάσει όλους τους ανθρώπους να συμμετέχουν στο στρατό (όσους είναι σε ηλικία που μπορούν να συμμετέχουν, ή ένα μεγάλο μέρος από αυτούς) είτε να διατηρεί και να απασχολεί ένα σταθερό αριθμό πολιτών σε σταθερή στρατιωτική άσκηση κάνοντας την τέχνη αυτή ξεχωριστή και

---

²⁴ Adam Smith, 1976: 696, Δρόσος, 1994:77

ευδιάκριτη.²⁵ Εάν κάτι τέτοιο δε συμβεί το κράτος κινδυνεύει να καταστεί ευάλωτο. Έτσι επιβάλλεται από την πλευρά του κράτους να επενδύσει στο ζήτημα αυτό το οποίο αναπτύσσεται παράλληλα με την εμπορευματοποίηση των σχέσεων.²⁶

Η εξέλιξη και η χρήση όπλων είχε οδηγήσει στην πρόοδο του στρατού. Οι στρατιώτες με εξάσκηση μπορούσαν να φτάσουν σε ένα πολύ υψηλό επίπεδο που χωρίς τη χρήση των όπλων δεν θα ήταν εφικτό. Η κανονικότητα, η σειρά και η άμεση υπακοή σε διαταγές είναι αρετές που συνάδουν στη νέα εποχή του στρατού εκείνης της περιόδου και είναι πλέον πιο σημαντικές από ότι η επιδεξιότητα του στρατιώτη στη χρήση των χεριών του. Μία πειθαρχημένη και εξασκημένη εθνοφρουρά μειονεκτούσε σε σχέση με έναν καλά πειθαρχημένο και καλά εξασκημένο στρατό. Αυτό που ήταν απαραίτητο ήταν η συνεχής εξάσκηση και υπακοή, ωστόσο η ετοιμότητα και η αμεσότητα σε επείγουσες καταστάσεις στη νέα αυτή εποχή για τα στρατό ήταν περισσότερο σημαντικά χαρακτηριστικά.²⁷

Με τις αλλαγές που έγιναν στη βιομηχανία επηρεάστηκε και ο στρατιωτικός τομέας με τη δημιουργία νέων πιο σύγχρονων όπλων. Έτσι ενώ παλιότερα δεν κόστιζε στον κυβερνήτη να διατηρεί το στρατό, οι συνθήκες πλέον είναι διαφορετικές και το κόστος ολοένα και ανεβαίνει, όσον αφορά στον εξοπλισμό αλλά και για στους μισθούς των στρατιωτικών. Έτσι οι πλουσιότερες χώρες πλεονεκτούν σε σχέση με τις φτωχότερες, σε αντίθεση με τους αρχαίους χρόνους όπου οι πολιτισμένες περιοχές μειονεκτούσαν σε σχέση με τους φτωχούς ή τους βάρβαρους λαούς. Κατά συνέπεια ενώ στη σύγχρονη εποχή αρχικά η επένδυση σε πυροβόλα όπλα φάνταζε ολέθρια, πλέον είχε γίνει αναγκαία τόσο για τη μονιμότητα όσο και για την ανάπτυξη του πολιτισμού.²⁸ Στο πλαίσιο λοιπόν του μερκαντιλιστικού συστήματος είναι αναγκαία η δημόσια ανάληψη της οργάνωσης τη εθνικής άμυνας.²⁹

---

²⁵ Adam Smith, 1976: 696-698

²⁶ Δρόσος, 1994:77

²⁷ Adam Smith, 1976:698-700

²⁸ Adam Smith, 1976: 707-708

²⁹ Δρόσος, 1994:78

ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Ένα δεύτερο καθήκον του κυβερνήτη σύμφωνα με τον Adam Smith είναι να προστατεύει κάθε μέλος της κοινωνίας από την αδικία ή την καταπίεση από κάθε άλλο μέλος της. Ή ακόμα θα μπορούσε να ιδρυθεί ένας οργανισμός δικαιοσύνης, κάτι που απαιτεί διαφορετικό βαθμό δαπανών ανάλογα με τη χρονική περίοδο.³⁰

Υποστηρίζει ότι όσος περισσότερος πλούτος συγκεντρώνεται σε ορισμένους ανθρώπους τόσο αυξάνεται η ανάγκη για προστασία. Αυτό συμβαίνει διότι πάθη όπως φθόνος και μίσος για την εργασία, αγάπη για την ευκολία και την απόλαυση διακατέχουν τους φτωχούς, αλλά και πλεονεξία και φιλοδοξία τους πλούσιους. Επικρατεί μία ανισότητα όπου ο πλούσιος θέλει να παραμείνει σε αυτή τη θέση, και αυτή η ευμάρειά του προκαλεί την αγανάκτηση του φτωχού και τα πάθη που προαναφέρθηκαν τον οδηγούν στο να θέλει να εισβάλει στην ιδιοκτησία του πλούσιου. Έτσι επικρατεί μία ανασφάλεια. Για να επικρατήσει ασφάλεια είναι αναγκαίο κατά τον Smith να δημιουργηθεί μία αστική κυβέρνηση (civil government), όπου θα προστατεύει το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, της ζωής και της ελευθερίας. Μέσα από την κυβέρνηση θα επιτυγχάνεται η υποταγή, καθώς όλοι θα πρέπει να υπακούν σε αυτή. Οι αιτίες δημιουργίας μία τέτοιας κυβέρνησης που θα επιβάλλει την υποταγή αυξάνονται καθώς αυξάνεται ο πλούτος (η περιουσία με αξία). Αυτές οι αιτίες είναι τέσσερις: α. Πρόκειται για σωματικά και πνευματικά χαρακτηριστικά που κατατάσσουν τους ανθρώπους σε ανώτερους ή κατώτερους. β. Η δεύτερη αιτία είναι η ηλικιακή ανωτερότητα. Ένας ηλικιωμένος άνθρωπος προβάλλει αυτό του το χαρακτηριστικό για να κερδίσει το σεβασμό από ένα νεώτερο. Το ίδιο μοτίβο ακολουθείται και μέσα στην οικογένεια, αφού οτιδήποτε δεν μπορεί να μοιραστεί κληροδοτείται στο μεγαλύτερο από τα αδέρφια. Αυτή η ιδιότητα είναι σαφής και απτή. γ. Μία ακόμη αιτία είναι η ανωτερότητα ανάλογα με την περιουσία κι έτσι δημιουργείται μεγάλη ανισότητα μεταξύ πλούσιου-φτωχού. δ. Η τελευταία αιτία είναι η ανωτερότητα ανάλογα με τη γέννηση, όπου σε αυτή την

---

³⁰ Adam Smith, 1976:708

ιδιότητα περικλείονται χαρακτηριστικά όπως η κληρονομιά, η καταγωγή, η κοινωνική τάξη.³¹

Αναφορικά με τον Smith η αστική κυβέρνηση δημιουργήθηκε για να προστατεύει την ιδιοκτησία, και άρα πρόκειται για έναν οργανισμό που ιδρύθηκε για να περιφρουρηθούν οι πλούσιοι ενάντια στους φτωχούς ή αλλιώς όσων έχουν περιουσία ενάντια σε όσους δεν έχουν. Αυτή η δικαστική αρχή ξεκίνησε ως πηγή πόρων για τον άρχοντα, ωστόσο κατέληξε να είναι μία αιτία δαπανών. Επίσης αναφέρεται και η δωροδοκία, οπότε παρατηρούμε ότι ακόμα και με αυτόν τον τρόπο δεν υπήρχε δικαιοσύνη, έτσι ο ζυγός και πάλι κλείνει υπέρ όσων είχαν περιουσία. Κάτι το οποίο, κατά τον Smith, σύμφωνα με αναφορές του στην αρχαία Ελλάδα, συνέβαινε από τα αρχαία ακόμα χρόνια. Η πληρωμή των δικαστών ισχυρίζεται ότι γινόταν από τις φατρίες (parties), και δεν ήταν ποτέ δωρεάν. Εάν δεν γινόταν η πληρωμή από εκείνη την πλευρά, οι δικαστές δεν έκαναν τη δουλειά τους όπως θα έπρεπε. Επίσης τα τέλη που πλήρωναν στους δικηγόρους ήταν ακόμη μεγαλύτερα ποσά από εκείνα που δίνονταν στους δικαστές. Έτσι αναφέρει μία λύση, όπου το σύστημα δικαιοσύνης θα μπορούσε να καλύπτεται οικονομικά από τα τέλη του δικαστηρίου. Με αυτό τον τρόπο δεν εκτίθεται το σύστημα δικαιοσύνης στον κίνδυνο της διάλυσης, αλλά και η δημόσια πρόσοδος δεν θα έχει αυτό το βάρος. Ακόμη αναφέρεται ότι εάν οι δικαστές δεν πληρώνονται μέχρι να ολοκληρωθεί το έργο τους θα έχουν ένα επιπλέον κίνητρο ώστε να κάνουν τη δουλειά τους επαρκώς. Επίσης δικαστήρια τα οποία απαρτίζονται από πολλούς δικαστές θα πρέπει να κανονίζεται ο μισθός αναλόγως με τις ώρες και τις μέρες που δουλεύει ο καθένας τόσο στο δικαστήριο όσο και στην κοινότητα (committee) ύστερα από οδηγία του δικαστηρίου. Αυτά τα τέλη θα δώσουν κίνητρο στην επιμέλεια του κάθε δικαστή ξεχωριστά. Ισχυρίζεται ότι οι δημόσιες υπηρεσίες είναι πιο αποδοτικές όταν η επιβράβευση έρχεται μόνο ως αποτέλεσμα της εκτέλεσης και είναι ανάλογη με την επιμέλεια που δείχνουν οι εργαζόμενοι κατά την εκτέλεση αυτή.³²

Ο χωρισμός της δικαστικής από την εκτελεστική εξουσία φάνηκε να προέκυψε από την αυξανόμενη εργασία (business) της κοινωνίας σαν συνέ-

---

³¹ Adam Smith, 1976:708-713, Δρόσος, 1994:78

³² Adam Smith, 1976:713-719

πεια της αυξανόμενης προόδου. Η διαχείριση της δικαιοσύνης έγινε ένα κοπιώδες και πολύπλοκο καθήκον καθώς χρειάζεται την αμέριστη προσήλωση όσων ασχολούνται με αυτή. Όταν η δικαστική εξουσία είναι ενωμένη με την εκτελεστική είναι πιθανό η δικαιοσύνη να πρέπει να θυσιάσει για αυτό που ονομάζεται «πολιτική». Έτσι για να αισθάνεται κάθε άνθρωπος ασφαλής, θα πρέπει η δικαιοσύνη να διαχωρίζεται από την εκτελεστική εξουσία. Ωστόσο δεν θα πρέπει ο δικαστής να διώχνεται από το γραφείο του στο όνομα αυτής της εξουσίας και ο μισθός του δεν θα πρέπει να εξαρτάται από την καλή θέληση ή την καλή οικονομία αυτής της δύναμης.³³

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Το τρίτο και τελευταίο καθήκον του κράτους ή της κοινοπολιτείας είναι η ανέγερση και η διατήρηση των δημόσιων ιδρυμάτων και έργων τα οποία αν και βρίσκονται στην πλεονεκτικότερη θέση σε μία μεγάλη κοινωνία, το κέρδος δεν θα αναπληρώσει ποτέ τα έξοδα ενός ή περισσότερων ατόμων. Το κέρδος αυτό δεν αναμένεται από κανέναν να το αυξήσει ή να το διατηρήσει. Η τέλεση αυτού του καθήκοντος απαιτεί πολλές και διαφορετικές βαθμίδες εξόδων στις διάφορες περιόδους της κοινωνίας.³⁴

Ο Smith παρουσιάζει ως απαραίτητες ορισμένες κρατικές παρεμβάσεις, όπως είναι και αυτή της παιδείας. Η παρέμβαση αυτή δε λειτουργεί μόνο ως λειτουργική υπέρ της οικονομικής ανάπτυξης αλλά και διορθωτικά έναντι των αρνητικών αποτελεσμάτων της ανάπτυξης. Στοχεύει τόσο στην ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας των μελών, όσο και των ηθικών συναισθημάτων.³⁵ Το κράτος δεν λειτουργεί μόνο ως «νυχτοφύλακας», έχει συγκεκριμένα καθήκοντα να εκτελέσει, όπως η κατασκευή δημόσιων έργων και η δημιουργία εκπαιδευτικού συστήματος. Με στόχο να καταπολεμήσει τις αλλότριες επιπτώσεις του καταμερισμού της εργασίας στο δημόσιο πνεύμα, χρειάζεται

---

³³ Adam Smith, 1976:722-723, Δρόσος, 1994:79-80

³⁴ Adam Smith, 1976: 723

³⁵ Δρόσος, 1994: 30

μία αντισταθμιστική παρέμβαση και αυτή είναι η οργάνωση της δημόσιας παιδείας.³⁶

Εκτός από τα δημόσια ιδρύματα και τις δημόσιες εργασίες απαραίτητες για την υπεράσπιση της κοινωνίας και για τη διαχείριση της δικαιοσύνης είναι οι άλλες εργασίες και ιδρύματα αυτού του είδους τα οποία διευκολύνουν το εμπόριο της κοινωνίας και εκείνα που προάγουν την εκπαίδευση των ανθρώπων. Το ζήτημα της παιδείας στον Smith όπως φαίνεται είναι συνυφασμένο με την οικονομική ανάπτυξη και την άσκηση κοινωνικού ελέγχου απαραίτητου για τη λειτουργία του ελεύθερου ανταγωνισμού. Τα ιδρύματα για την κατάρτιση αναφέρεται ότι είναι δύο ειδών, εκείνα που απευθύνονται στην εκπαίδευση των νέων και εκείνα που απευθύνονται στην κατάρτιση όλων των ηλικιών.³⁷

Σύμφωνα με τα παραπάνω ο Adam Smith χωρίζει σε τρία άρθρα το ζήτημα των δαπανών για την εκπαίδευση. Αυτά είναι:

- A. Δημόσια έργα και ιδρύματα για τη διευκόλυνση του εμπορίου
- B. Οι δαπάνες για ιδρύματα εκπαίδευσης των νέων και
- Γ. Οι δαπάνες για ιδρύματα κατάρτισης όλων των ηλικιών.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΕΥΚΟΛΥΝΣΗ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

Η ανέγερση και η διατήρηση των δημόσιων έργων που διευκολύνουν το εμπόριο μίας χώρας, όπως δρόμοι, γέφυρες, πλωτά κανάλια, λιμάνια κ.α., αναφέρει χαρακτηριστικά, ότι απαιτούν μεγάλα χρηματικά ποσά για να καλυφθούν τα έξοδά τους, και αυτό συμβαίνει σε όλες τις χρονικές περιόδους. Τα παραπάνω έργα δημιουργούνται έτσι ώστε να εξυπηρετούν όσους τα χρησιμοποιούν. Ωστόσο οι δαπάνες γι' αυτά δεν είναι απαραίτητο να καλύπτονται από τα δημόσια έσοδα των οποίων η συλλογή στις περισσότερες χώρες έχει ανατεθεί στην εκτελεστική εξουσία. Το μεγαλύτερο μέρος των δημόσιων έργων θα μπορούσε να διαχειρίζεται με τέτοιο τρόπο, ώστε από συγκεκριμένα έσοδα να καλύπτονται τα έξοδά τους, χωρίς να βαραίνει αυτό τα δημόσια έσοδα της κοινωνίας. Έτσι παρατίθεται το παράδειγμα ενός αυτοκινητόδρομου

---

³⁶ Δρόσος, 1994: 22

³⁷ Δρόσος, 1994: 80

ή μίας γέφυρας όπου έχουν μπει διόδια για να καλύψουν τα έξοδα, στα λιμάνια έχουν μπει τα λιμενικά τέλη κ.α. Έτσι τα αυτοκίνητα ή τα καράβια πληρώνουν φόρο ανάλογα με το φορτίο τους. Η λύση των διοδίων ισχυρίζεται ότι είναι μία δίκαιη λύση ώστε να συντηρούνται αυτά τα έργα. Αυτά τα τέλη ή τα διόδια παρότι προωθούνται για τον μεταφορέα, τελικά πληρώνονται από τον καταναλωτή, αφού χρεώνονται στην τιμή των αγαθών. Τα έξοδα ωστόσο του μεταφορικού μέσου είναι σαφώς μειωμένα με τη βοήθεια των δημόσιων έργων. Η τιμή των αγαθών δεν αυξάνεται πολύ, λόγω αυτής της μείωσης των εξόδων για το μεταφορικό μέσο. Άρα εκείνος που πληρώνει επωφελείται τελικά από τη λειτουργία αυτή περισσότερο από το ποσό που χάνει μέσω της πληρωμής. Η πληρωμή είναι ανάλογη με το κέρδος. Έτσι πρόκειται για μία δίκαιη μέθοδο αύξησης των τελών/φόρων.³⁸

Ωστόσο για να συνεχίζει να είναι κερδοφόρα η διαδικασία αυτή, η δημιουργία δημόσιων έργων, όπως γέφυρες, δρόμοι κ.α., είναι απαραίτητο να γίνονται σε μέρη όπου το εμπόριο ανθίζει. Σε πολλές περιοχές της Ευρώπης αναφέρεται ότι τα διόδια και οι δασμοί σε ένα κανάλι βρίσκονται στην κατοχή ενός ιδιώτη καθώς το προσωπικό του ενδιαφέρον τον υποχρεώνει να το διατηρεί. Εάν για παράδειγμα δεν διατηρηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό το κανάλι, η ναυσιπλοΐα διακόπτεται και μαζί της και το όφελος που θα προέκυπτε από τα τέλη. Εάν όμως τα διόδια δοθούν στη διαχείριση της κρατικής λειτουργίας, όπου δεν υπάρχει το ανάλογο ενδιαφέρον, δεν θα υπάρχει και η ανάλογη προσήλωση στη συντήρηση των έργων. Εντούτοις δεν είναι πάντα ασφαλές να δίνονται τα διόδια σε ιδιώτες, αφού ενδέχεται και πάλι να μη γίνεται σωστή συντήρηση των έργων, ωστόσο να εισπράττονται τα ίδια χρήματα. Έτσι σε ορισμένες περιπτώσεις είναι προσφορότερο να τα αναλαμβάνει το κράτος.³⁹ Η ανάληψη ορισμένων έργων από το κράτος ενδέχεται να είναι ζημιογόνα, το ίδιο ισχύει όμως και για την ανάθεση του έργου σε έναν ιδιώτη. Το αν θα βρίσκεται υπό την αιγίδα του κράτους ή ενός ιδιώτη ένα έργο, εξαρτάται από την εκάστοτε περίπτωση. Πρέπει να εξετάζεται το ζήτημα και εν τέλει η κατάλληλη πλευρά να το αναλαμβάνει.

---

³⁸ Adam Smith, 1976:724-725

³⁹ Adam Smith, 1976: 725-726

Η προστασία του εμπορίου γενικά θεωρείται μείζονος σημασίας για την προστασία της κοινοπολιτείας. Ωστόσο η προστασία συγκεκριμένων κλάδων του εμπορίου δε γίνεται πάντα με συνέπεια. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθούν ορισμένες εταιρίες εμπόρων οι οποίες έπειθαν το νομοθετικό σώμα να τους εμπιστευτεί τη λειτουργία αυτού του καθήκοντος του κράτους μαζί με όλες τις απαραίτητες εξουσίες με τις οποίες αυτό συνδέεται. Εντούτοις η πολιτεία δεν το θεώρησε συνετό και αποδείχθηκε καθολικά επαχθές ή ανούσιο, όπως επίσης κακοδιαχείριση ή περιορισμός του εμπορίου.⁴⁰

ΤΑ ΕΞΟΔΑ ΓΙΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ

Στο έργο του Smith παρατηρείται ότι γίνεται μία οριοθέτηση μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής εκπαίδευσης.⁴¹ Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι τα ιδρύματα για την εκπαίδευση των νέων ενδέχεται να περιέχουν έσοδα επαρκή για την κάλυψη των δικών τους εξόδων. Η αμοιβή που πληρώνουν οι σπουδαστές στους εκπαιδευτές λειτουργούν σαν ένα τέτοιο έσοδο. Σύμφωνα με τον Smith, ακόμα και όταν τα έσοδα του εκπαιδευτή δεν προέρχονται από «φυσικά έσοδα», δεν είναι απαραίτητο ότι θα έπρεπε να προέρχονται από τα γενικά έσοδα της κοινωνίας, των οποίων η συλλογή και η λειτουργία στις περισσότερες χώρες είναι συνυφασμένη με την εκτελεστική εξουσία. Γίνεται μία διάκριση του «φυσικού εσόδου» από το «γενικό έσοδο», όπου όταν τα έξοδα για την εκπαίδευση δεν καλύπτονται από το «γενικό έσοδο» της κοινωνίας που είναι αρμοδιότητα της εκτελεστικής εξουσίας, δηλαδή τη φορολογία, συμπληρωματικά καλύπτονται από «φυσικά έσοδα».⁴² Στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης αναφέρεται ότι οι επιχορηγήσεις των σχολείων και των πανεπιστημίων δεν έχουν σχέση με τα γενικά έσοδα ή κάποιες φορές υφίσταται σχέση μικρού βαθμού. Σχεδόν σε όλα τα μέρη, αυτές προέρχονται από κάποια τοπικά ή επαρχιακά έσοδα, από το νοίκι κάποιων ακινήτων ή από ένα ποσό χρημάτων που καταμερίζεται και δίνεται στη διαχείριση ορισμένων επιμελητών για το συ-

---

⁴⁰ Adam Smith, 1976: 731-732

⁴¹ Γράβαρης, 1994:15

⁴² Γράβαρης, 1994:18

γκεκριμένο σκοπό. Κάποιες φορές προέρχονται από τον κυβερνήτη ή και από δωρεές ιδιωτών.⁴³

Καίριο ζήτημα στην ανάλυση του για την εκπαίδευση είναι η χρηματοδότηση της εκπαιδευτικής λειτουργίας. Τα δίδακτρα ή το αντίτιμο που πληρώνει ο φοιτητής στον καθηγητή αποτελεί «φυσικό έσοδο». Αυτό κατά τον Γράβαρη⁴⁴ από μία στενή οπτική γωνία σημαίνει ότι η εκπαιδευτική λειτουργία μπορεί να θεμελιωθεί μόνο στο εσωτερικό του μηχανισμού της αγοράς ως σύστημα που αναφέρεται στην άριστη κατανομή των πόρων. Ωστόσο από μία ευρύτερη οπτική ενδέχεται να αναφέρεται σε μία αναπτυγμένη σχέση μεταξύ αγοράς και κράτους στον τομέα της εκπαίδευσης.⁴⁵ Στόχος του Smith είναι να εντοπίσει πιθανές στρεβλώσεις που προκύπτουν από τις διεργασίες των επιμέρους συμφερόντων στη λειτουργία των εκπαιδευτικών θεσμών και έπειτα η οριοθέτηση των διεργασιών μέσα στα πλαίσια του «φυσικού συστήματος πολιτικής οικονομίας».⁴⁶

Ο Smith διερωτάται, εάν οι δημόσιες χρηματοδοτήσεις συνέβαλαν σε γενικές γραμμές, στο να προωθηθεί το τέλος του ιδρύματός τους ή εάν έχουν συμβάλει στην επιμέλεια και στη βελτίωση των ικανοτήτων των εκπαιδευτικών. Ακόμη εάν οδηγεί την εκπαίδευση σε αντικείμενα πιο χρήσιμα τόσο στα άτομα όσο και στο σύνολο της κοινωνίας σε σχέση με εκείνα που θα προέκυπταν φυσικά από τη δική τους πρωτοβουλία. Οι σκέψεις του σε αυτό το ζήτημα είναι ότι η προσπάθεια του μεγαλύτερου μέρους εκείνων που την καταβάλλουν είναι πάντα ανάλογη με την αναγκαιότητα κάτω από την οποία βρίσκονται όταν προσπαθούν. Καλύτερη απόδοση έχουν εκείνοι των οποίων οι απολαβές από το επάγγελμά τους είναι η μοναδική πηγή εισοδήματος ή το σύννηθες έσοδό τους. Έτσι για να αποκτήσουν αυτό το έσοδο πρέπει να παράγουν ένα συγκεκριμένο έργο σε ένα συγκεκριμένο χρόνο και με συγκεκριμένη αξία. Οπουδήποτε ο ανταγωνισμός είναι ελεύθερος η αντιπαλότητα των ανταγωνιστών οι οποίοι προσπαθούν να αναγκάσουν το συνάδελφο να παραιτηθεί από το επάγγελμα, υποχρεώνει όλους να κάνουν το έργο τους με μεγαλύτερη ακρίβεια. Έτσι ενδέχεται πολλοί να διακατέχονται από ένα ιδιαίτερο πνεύμα

---

⁴³ Adam Smith, 1976:758- 759

⁴⁴ Γράβαρης, 1994:17

⁴⁵ Γράβαρης, 1994:16-18

⁴⁶ Γράβαρης, 1994:18

και φιλοδοξία. Άρα ο ανταγωνισμός και η άμιλλα σε αυτή την περίπτωση προσφέρουν τελειότητα.⁴⁷ Κατά το Γράβαρη, η σχέση μεταξύ της δραστηριότητας των επιμέρους εκπαιδευτικών θεσμών και των σκοπών της εκπαιδευτικής λειτουργίας τοποθετείται στο πλαίσιο του εσωτερικού καταμερισμού της εκπαιδευτικής λειτουργίας αλλά και της σχέσης αυτού του καταμερισμού με τους όρους αναπαραγωγής του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Ο καταμερισμός της εργασίας στην εκπαιδευτική διαδικασία στοχεύει στη βελτίωση των ικανοτήτων των εκπαιδευτικών και στην ενθάρρυνση της επιμέλειάς τους. Όσον αφορά στη σχέση του καταμερισμού της εκπαιδευτικής εργασίας και του καταμερισμού της εργασίας στην κοινωνία αυτή συσχετίζεται με τη χρησιμότητα ορισμένων αντικειμένων της εκπαίδευσης.⁴⁸

Ο Smith ασκεί κριτική στον τύπο της αμοιβής των εκπαιδευτικών. Οι προικοδοτήσεις των σχολείων και των πανεπιστημίων αναγκαστικά μειώνουν την αναγκαιότητα της λειτουργίας των δασκάλων. Σε πολλά πανεπιστήμια αναφέρεται ότι ο μισθός των καθηγητών εξαρτάται από αμοιβές ή δίδακτρα από τους φοιτητές. Η φήμη ενός καθηγητή είναι ένας παράγοντας που εξαρτάται από την επίδραση, την ευγνωμοσύνη και τις ευνοϊκές αναφορές από εκείνους που παρακολουθούν τα μαθήματα. Αυτές οι ευνοϊκές αντιλήψεις μπορούν να αυξήσουν τις ικανότητες και την επιμέλεια με τις οποίες εκτελεί ο διδάσκων κάθε μέρος του καθήκοντός του. Σε άλλα πανεπιστήμια πάλι απαγορεύεται ο καθηγητής να δέχεται αμοιβές από τους φοιτητές και ο μισθός του προέρχεται μόνο από την υπηρεσία του. Με αυτόν τον τρόπο όμως ο καθηγητής επαναπαύεται και δεν προσπαθεί στον ίδιο βαθμό, αφού είτε κάνει τη δουλειά του κοπιωδώς είτε όχι, ο μισθός του θα παραμένει ίδιος. Εάν αγαπάει τη δουλειά του σίγουρα θα είναι αποδοτικός ούτως ή άλλως.⁴⁹ Παρατηρεί ότι η αμοιβή τους σχετίζεται άμεσα με την ποσότητα και την ποιότητα του εκπαιδευτικού έργου, εφόσον διαφοροποιούνται τα κίνητρα. Η κριτική του στους εκπαιδευτικούς θεσμούς της εποχής του έχει σχέση με την άμβλυση των κινήτρων και την αποτίμηση της αξίας του εκπαιδευτικού έργου.⁵⁰

---

⁴⁷ Adam Smith, 1976:759-760

⁴⁸ Γράβαρης, 1994:19

⁴⁹ Adam Smith, 1976: 760

⁵⁰ Γράβαρης, 1994:19-20

Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στο μεικτό τρόπο χρηματοδότησης, μέσα από πάγιο μισθό, δίδακτρα ή δωρεές, όπου σύμφωνα με το Γράβαρη έχει ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον από τη σκοπιά της σημασίας του εγωισμού ως πολιτικο-οικονομική πράξη. Με στόχο να αποφευχθεί η «εκμετάλλευση» από τη μεριά του εκπαιδευτικού που αμείβεται με πάγιο μισθό, εισάγεται από τον Smith η λειτουργία της εξωτερικής εξουσίας, όπου θα φέρει την ισορροπία σχετικά με το ζήτημα της απόδοσης του εκπαιδευτικού έργου.⁵¹ Εάν η εξουσία στην οποία υποβάλλεται κατανέμεται στο σώμα της συλλογικότητας, το κολλέγιο ή το πανεπιστήμιο στο οποίο ο καθηγητής είναι μέλος, και αν η πλειοψηφία των μελών είναι επίσης καθηγητές, τότε θα υπάρχει ένας βαθμός επιείκειας και ανοχής σε περίπτωση που κάποιος παραμελεί τα καθήκοντά του. Εάν πάλι η εξουσία είναι εξωτερική όπως από έναν κυβερνήτη/νομάρχη/ρυθμιστή (governor) της περιοχής, ή κάποιον σύμβουλο του κράτους, τότε δεν θα είναι εύκολο να παραμελήσει τα καθήκοντά του, αφού θα αναγκάζεται από ανώτερες δυνάμεις να παρακολουθεί τους μαθητές του περισσότερες ώρες και να δίνει ένα συγκεκριμένο αριθμό διαλέξεων την εβδομάδα, το μήνα ή το χρόνο. Το περιεχόμενο ωστόσο των διαλέξεων θα καθορίζεται από εκείνον και από την εργατικότητα του. Αυτό το πλαίσιο όμως είναι αρκετά αυταρχικό και επιλεκτικό και είναι δυνατό να επικρίνουν ή να στερούν από το διδάσκοντα την υπηρεσία του αναίτια. Με αυτόν τον τρόπο το άτομο που υποβάλλεται σε αυτή τη διαδικασία υποβαθμίζεται και είναι άξιο της περιφρόνησης από την κοινωνία. Υπόκειται σε μία δουλοπρέπεια των ανωτέρων του και θυσιάζει τα ενδιαφέροντά του, τα δικαιώματά του και την τιμή του εταιρικού σώματος στο οποίο ανήκει.⁵²

Επιπλέον ένας εξωτερικός φορέας δεν γνωρίζει όλα όσα έχουν σχέση με το επάγγελμα κι έτσι είναι δυνατό να αυθαιρετήσει αλλά και να μην κρίνει ορθά. Παρατηρείται ότι η ανάλυση του Smith σχετίζεται και με τη σχέση αγοράς και κράτους. Σύμφωνα με το Γράβαρη⁵³ οι στρεβλώσεις που δημιουργούνται τόσο από την κρατική παρέμβαση όσο και από την εσωτερική συντεχνιακή παρέμβαση, εντοπίζονται στους φραγμούς που τίθενται από αυτές τις θεσμικές παρεμβάσεις αναφορικά με τις προϋποθέσεις του ανταγωνισμού και

---

⁵¹ Γράβαρης, 1994: 20-21

⁵² Adam Smith, 1976:761-762

⁵³ Γράβαρης, 1994: 22

της αναγκαίας σχέσης μεταξύ κινήτρων και αποτελεσμάτων της εκπαιδευτικής πράξης.⁵⁴

Ακόμη αυτό που αναφέρεται είναι ο αποκλεισμός των ίδιων των σπουδαστών από την εκπαιδευτική λειτουργία, από τη στιγμή που δεν μπορούν οι ίδιοι να επιλέξουν τους εκπαιδευτές τους και είναι υποχρεωμένοι να παρακολουθούν διαλέξεις με στόχο την αποκόμιση ενός πτυχίου.⁵⁵ Όταν οι φοιτητές αναγκάζονται να φοιτούν σε ένα πανεπιστήμιο, ανεξάρτητα από την αξία ή τη φήμη ενός δασκάλου, αυτό τείνει να μειώνει την αναγκαιότητα αυτής της αξίας ή της φήμης. Όταν οι σπουδαστές ορισμένων ειδικοτήτων, όπως νομικής, φυσικής, θεολογίας, τεχνών, αναγκάζονται να φοιτούν σε συγκεκριμένα πανεπιστήμια, αυτό γίνεται ανεξάρτητα από την αξία ή τη φήμη των καθηγητών. Τα προνόμια των αποφοίτων είναι ένα είδος καταστατικού της μαθητείας, τα οποία έχουν συμβάλει στη βελτίωση της εκπαίδευσης. Οι φιλανθρωπικές δωρεές όπως οι υποτροφίες αναγκαστικά θέτουν ορισμένους σπουδαστές σε συγκεκριμένα πανεπιστήμια. Αν αφήνονταν ελεύθεροι να επιλέξουν είναι πιθανό αυτό να εξέγειρε την άμιλλα μεταξύ των πανεπιστημίων. Αντίθετα η παρέμβαση και η απαγόρευση των ανεξάρτητων μελών να φεύγουν από ένα πανεπιστήμιο χωρίς να ρωτούν και να το επιβεβαιώνουν, τείνει να εξαφανίσει την άμιλλα.⁵⁶

Αν σε κάθε πανεπιστήμιο ο διδάσκων ή ο καθηγητής, που θα διδάξει τον κάθε σπουδαστή τέχνες ή επιστήμες, δεν μπει εθελοντικά από τους σπουδαστές, αλλά καθοριστεί από τον επικεφαλής του πανεπιστημίου και απορριφθεί λόγω ανικανότητας ή κακής μεταχείρισης, οι μαθητές δεν θα μπορούν να τον αντικαταστήσουν χωρίς να ρωτήσουν και να το επιβεβαιώσουν. Αυτή παρέμβαση δεν θα εξαφανίσει μόνο την άμιλλα μεταξύ των καθηγητών του ίδιου πανεπιστημίου, αλλά θα μειώσει και την επιμέλεια και την προσοχή των μαθητών. Τόσο οι καθηγητές που πληρώνονται από τους μαθητές όσο και εκείνοι που έχουν ένα βασικό μισθό είναι δυνατό να απορριφθούν από

---

⁵⁴ Γράβαρης, 1994: 21-22

⁵⁵ Γράβαρης, 1994: 23

⁵⁶ Adam Smith, 1976:762-763

τους σπουδαστές τους.⁵⁷ Έτσι όμως υποβαθμίζεται το εκπαιδευτικό έργο, αλλά και δεν υπάρχει στόχευση στο να ωφελούνται οι σπουδαστές.⁵⁸

Αν ο καθηγητής είναι ένας άνθρωπος με ευφυΐα θα πρέπει να μην του είναι ευχάριστο να συνειδητοποιεί, ότι δε διδάσκει σωστά στους μαθητές του, ή ότι διαβάζει ή λέει ανοησίες, όπως επίσης και να βλέπει μέρος των μαθητών του να εγκαταλείπουν τη διάλεξη ή να χλευάζουν ή να κοιτούν με περιφρόνηση ή απόρριψη. Εάν ωστόσο είναι υποχρεωμένος να συνεχίσει με ένα συγκεκριμένο αριθμό διαλέξεων, τότε χάνει το κίνητρό του και το ενδιαφέρον του, και θα αναγκαστεί να υπομείνει μέχρι να ολοκληρώσει το έργο του. Μέσα από αυτή την υποχρέωση είναι δυνατό να προκύψουν πολλά τεχνάσματα τα οποία θα οδηγήσουν στην επιμέλεια. Ο καθηγητής είναι δυνατό για να κάνει μία διδασκαλία να δώσει στους μαθητές του ένα βιβλίο σχετικό με τη θεματολογία που διδάσκει. Αν το βιβλίο είναι γραμμένο σε μία όχι οικεία γλώσσα, τότε ο καθηγητής τους δίνει να το ερμηνεύσουν μόνοι τους ή και να το μεταφέρουν σε εκείνον, και έπειτα μπορεί να τους βαθμολογήσει σε αυτό. «Τότε είναι πιθανό να κολακεύσει τον εαυτό του ότι κάνει διάλεξη»⁵⁹, αναφέρεται χαρακτηριστικά από τον Smith. Η πειθαρχία του πανεπιστημίου μπορεί να υποχρεώσει τους μαθητές να παρακολουθούν αυτή την «ψευδή» διάλεξη και παράλληλα να είναι ευπρεπείς και γεμάτοι σεβασμό σε όλη τη διάρκεια της τέλεσης.⁶⁰

Η πειθαρχία στα πανεπιστήμια, κατά τον Smith, είναι σκηνοθετημένη υπέρ των καθηγητών, και ακόμα και όταν απορρίπτει ή παριστάνει ότι κάνει το καθήκον του, οι μαθητές υποχρεώνονται να δείχνουν ότι έχει την καλύτερη επιμέλεια και ικανότητα. Κατά τη γνώμη του Smith, όταν ο καθηγητής κάνει πραγματικά το καθήκον του δεν θα απορριφθεί. Δεν θα χρειάζεται έτσι να υπάρχει αυτή η πειθαρχία. Πιστεύει ότι η υποχρεωτική παρακολούθηση πρέπει να αφορά τους νεώτερους οι οποίοι είναι απαραίτητο να παρακολουθούν για να πάρουν τα εφόδια για τη μετέπειτα ζωή τους. Αλλά μετά το δέκατο τρίτο ή δέκατο τέταρτο χρόνο, δεν είναι αναγκαίο να είναι υποχρεωτική η εκπαίδευση. Επίσης αναφέρεται ότι οι νέοι ενδέχεται να είναι αρκετά γενναιόδωροι και ε-

---

⁵⁷ Adam Smith, 1976:763

⁵⁸ Γράβαρης, 1994: 23

⁵⁹ Adam Smith, 1976:763

⁶⁰ Adam Smith, 1976:763

πιρρεπείς, κι έτσι εύκολα να συγχωρούν την οποιαδήποτε αμέλεια του εκπαιδευτή, ακόμα και αν είναι βαριά.⁶¹

Ακόμη παρατηρεί ότι όταν ένας μαθητής παρακολουθεί μαθήματα, όχι σε δημόσιο ίδρυμα, όπως ξιφασκία ή χορό, τότε το μάθημα είναι καλύτερο. Βέβαια δεν είναι απαραίτητο ότι οπωσδήποτε θα μάθει ο νέος αυτές τις τέχνες καλά. Αντίστοιχα συμβαίνει και με τα μαθήματα ιππασίας για παράδειγμα, όπου τα οφέλη της δεν είναι άμεσα εμφανή. Σε αυτό το σημείο ο Smith είναι πιθανό να θέλει να δείξει ότι ακόμα και σε εξωσχολικές δραστηριότητες, όπου πληρώνει ο μαθητής, δεν εξυπακούεται ότι θα μάθει καλά την τέχνη την οποία παρακολουθεί. Ενδεχομένως το μάθημα να είναι καλό, καλύτερο ίσως από ένα αντίστοιχο σε δημόσιο ίδρυμα, όμως αυτό δεν εξασφαλίζει στο μαθητή την επιτυχία. Ακόμη τα τρία βασικά μέρη της φιλολογικής εκπαίδευσης, ανάγνωση, γραφή και υπολογισμοί, γίνονται περισσότερο σε ιδιωτικά, παρά σε δημόσια σχολεία, και σπανίως κάποιος αποτυγχάνει να φτάσει στο αναγκαίο επίπεδο. Επιπλέον τα μέρη της εκπαίδευσης που διδάσκονται στο πανεπιστήμιο, μπορεί να ειπωθεί ότι δεν έχουν διδαχθεί καλά. Ωστόσο εάν δεν ήταν αυτά τα ιδρύματα δεν θα διδάσκονταν καθόλου τα συγκεκριμένα αντικείμενα και τότε τόσο τα άτομα όσο και η κοινωνία θα υπέφεραν αρκετά από την έλλειψη αυτών των σημαντικών κομματιών της εκπαίδευσης.⁶²

Σε κάθε χώρα του κόσμου κάθε άνθρωπος θα πρέπει να έχει παρατηρήσει το χαρακτήρα, τα σχέδια και τις δράσεις ενός άλλου ανθρώπου, και πολλοί ευυπόληπτοι κανόνες και γνωμικά για την ανθρώπινη συμπεριφορά θα έπρεπε να θεσπιστούν και να εγκριθούν με συλλογική συναίνεση. Όταν η γραφή έγινε μόδα, πολλοί σοφοί άνθρωποι ή πολλοί που θεωρούσαν τους εαυτούς τους σοφούς, φυσικά προσπαθούσαν να αυξήσουν τον αριθμό αυτών των καθιερωμένων και σεβαστών γνωμικών και να εκφράσουν τη δική τους γνώμη για το ποια πρέπει να είναι η αρμόζουσα συμπεριφορά. Ορισμένες φορές προσπαθούσαν να το επιτύχουν με πιο τεχνητά μέσα, όπως μέσα από μύθους, για παράδειγμα του Αισώπου. Πολλές φορές όμως αυτά τα αποφθέγματα δεν συνδέονταν μεταξύ τους, ούτε βρίσκονταν σε μία μεθοδολογική σειρά. Η ομορφιά μίας συστηματικής διευθέτησης διαφορετικών τρόπων θέα-

---

⁶¹ Adam Smith, 1976:764

⁶² Adam Smith, 1976:764

σης συνδέεται πολλές φορές με κοινές αρχές που αρχικά είχαν ειδωθεί στα πρώιμα δοκίμια των αρχαίων χρόνων. Τα αποφθέγματα της απλής ζωής ρυθμίστηκαν σε μία μεθοδολογική σειρά και συνδέθηκαν με απλές αρχές, με τον ίδιο τρόπο που έγινε προσπάθεια να συνδεθούν τα φυσικά φαινόμενα. Η επιστήμη που ασχολείται με την έρευνα και την εξήγηση αυτών των συνδεόμενων αρχών ονομάζεται ηθική φιλοσοφία.⁶³

Στη νέα εποχή, η επιμέλεια των δημόσιων δασκάλων είναι λιγότερο ή περισσότερο επηρεασμένη από καταστάσεις οι οποίες τους καθιστούν περισσότερο ή λιγότερο ανεξάρτητους από την επιτυχία και τη φήμη στα συγκεκριμένα επαγγέλματα. Ο μισθός των ιδιωτικών δασκάλων, οι οποίοι παριστάνουν ότι ανταγωνίζονται τους δημόσιους, τους θέτουν στην ίδια θέση με τους εμπόρους οι οποίοι συναλλάσσονται χωρίς καμία γενναιοδωρία. Τα προνόμια της αποφοίτησης παρότι σε πολλές χώρες είναι αναγκαία, ή το λιγότερο πολύ βολικά στους περισσότερους που έμαθαν μία επιστήμη, είναι εκ μακρόν καλύτερα από εκείνους που είχαν ανάγκη για μόρφωση. Αυτά τα προνόμια όμως μπορούν να αναγνωριστούν μόνο παρακολουθώντας διαλέξεις από δημόσιους δασκάλους. Ακόμα και η καλύτερη παρακολούθηση των ικανότερων ιδιωτικών δασκάλων δεν μπορεί να δώσει έναν τίτλο, ακόμα και αν κάποιος τον απαιτήσει. Η προικοδότηση των σχολείων και των πανεπιστημίων καταστρέφουν την επιμέλεια των δημόσιων δασκάλων και επιπλέον καθιστούν αδύνατο να υπάρχουν ικανοί ιδιωτικοί δάσκαλοι.⁶⁴

Όπου δεν υπήρχαν δημόσια ινστιτούτα εκπαίδευσης, κανένα σύστημα, καμία επιστήμη δεν διδασκόταν αν δεν υπήρχε αυτή η απαίτηση, ή όπου οι περιστάσεις δεν την καθιστούσαν αναγκαία ή κατάλληλη ή ακόμα και μοντέρνα. Ένας ιδιωτικός δάσκαλος δεν μπορεί να υπολογίζει στη διδασκαλία, ούτε σε ένα ξεπερασμένο σύστημα μίας επιστήμης που αναγνωρίζεται ως χρήσιμη. Όταν δεν υπάρχουν δημόσια ιδρύματα εκπαίδευσης, ένας καλά αναθρεμμένος άνθρωπος, αφού περάσει την εφαρμογή και τις ικανότητες μιας ολοκληρωμένης σειράς μαθημάτων, όπου οι συγκυρίες της περιόδου παρέχουν τα μέσα, δεν θα έρθει στον κόσμο τελείως αμαθής.⁶⁵

---

⁶³ Adam Smith, 1976:768-769

⁶⁴ Adam Smith, 1976:780

⁶⁵ Adam Smith, 1976: 780-781

Σε μερικές περιπτώσεις η κατάσταση της κοινωνίας αναγκαία τοποθετεί το μεγαλύτερο μέρος των ατόμων σε καταστάσεις που τους αρμόζουν απόλυτα, χωρίς την παρέμβαση της κυβέρνησης και χρησιμοποιούνται όλες οι ικανότητες που διατίθενται. Σε άλλες περιπτώσεις όμως δεν συμβαίνει αυτό και χρειάζεται η παρέμβαση της κυβέρνησης, ώστε να αποτραπεί η ολοκληρωτική καταστροφή και ο εκφυλισμός αυτού του σημαντικού σώματος των ανθρώπων.⁶⁶

Ο κόσμος μπορεί να ενθαρρύνει την προσπάθεια απόκτησης της βασικής γνώσης δίνοντας πριμοδοτήσεις ή αριστεία στα παιδιά των απλών ανθρώπων που διαπρέπουν. Ωστόσο έχει τη δύναμη να εμποδίσει αυτή την απόκτηση γνώσης, εμποδίζοντας τον καθένα να λάβει μέρος σε εξετάσεις ή δοκιμασίες πριν εξασφαλίσει την ελευθερία σε κάποια συνεργασία.⁶⁷ Όμως στο πλέγμα της κοινωνίας της αγοράς η εκπαίδευση θεωρείται αναγκαία για την ανάπτυξη της κοινωνικής οργάνωσης, και με τον καταμερισμό της εργασίας τα άτομα είναι αλληλοεξαρτώμενα και κάτω από αυτή την οπτική πρέπει να ειπωθεί το ζήτημα της παιδείας ως κρατικό.⁶⁸ Έτσι μέσα από μία επιχειρηματολογία καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αναγκαιότητα της κρατικής παρέμβασης στην εκπαίδευση προέρχεται από τις αρνητικές συνέπειες του καταμερισμού της εργασίας. Στόχος και σκοπός της εκπαίδευσης εξάλλου πρέπει είναι η αγωγή των πολιτών ώστε να είναι σε θέση να ανταπεξέλθουν στα νέα κοινωνικά δεδομένα.⁶⁹

Ένας άνθρωπος ο οποίος δε χρησιμοποιεί σωστά τις διανοητικές του ικανότητες, είναι δυνατό να θεωρηθεί άξιος περιφρόνησης, ακόμα περισσότερο και από έναν δειλό άνθρωπο. Είναι σαν ένας ακρωτηριασμένος άνθρωπος. Ιδιαίτερη σημασία έχει η άποψη ότι ενώ η πολιτεία δεν έχει κανένα όφελος από την κατάρτιση των ανθρώπων των κατώτερων τάξεων, επιβάλλεται να μη τους αφήσει τελείως απαίδευτους. Όσο περισσότερο εκπαιδεύονται τόσο λιγότερο πιστεύουν σε αυταπάτες και δεισιδαιμονίες όπου ανάμεσα στους αναλφάβητους λαούς συχνά είναι η πιο τρομακτική διαταραχή. Ένας καταρτισμένος και έξυπνος άνθρωπος είναι πάντα αξιοπρεπής και εύτακτος/τακτικός

---

⁶⁶ Adam Smith, 1976:781

⁶⁷ Adam Smith, 1976: 786

⁶⁸ Δρόσος, 1994:80

⁶⁹ Γράβαρης, 1994:16-18

σε σχέση με έναν απαίδευτο. Νιώθει τον εαυτό του ως ξεχωριστό άτομο, πιο σεβαστό και ικανό ώστε να εξασφαλίσει το σεβασμό από άλλους ανώτερους και είναι περισσότερο διατεθειμένος να σεβαστεί και ο ίδιος τους ανώτερούς του. Επίσης είναι περισσότερο διατεθειμένος να εξετάσει ή να δει το συμφέρον που προέρχεται από κάποια διαφωνία, και λιγότερο ικανός να παραπλανηθεί από τα μέτρα της κυβέρνησης. Επίσης στις ελεύθερες χώρες όπου η ασφάλεια της κυβέρνησης εξαρτάται από τη δικαιοσύνη, θα πρέπει οι άνθρωποι να μην είναι διατεθειμένοι να δικάζουν απερίσκεπτα.⁷⁰ Η παιδεία παίζει σημαντικό ρόλο στο να καταστήσει τον άνθρωπο κοινωνικό ον αφού του αναπτύσσει την ικανότητα να μετριάζει τον εγωισμό του, να είναι σε θέση να πείθει με λογικά επιχειρήματα και να έχει κριτική σκέψη. Με βάση τον αμερόληπτο παρατηρητή η δικαιοσύνη παύει να είναι «μη φυσική» αρετή και δεν αφορά μόνο τα θέματα ιδιοκτησίας, αλλά και τα ζητήματα αξιοπρέπειας και ελευθερίας του προσώπου. Η θεωρία δικαιοσύνης του Smith είναι μία θεωρία ανταποδοτικότητας. Όπου ο αμερόληπτος παρατηρητής ελέγχει τις ισχύουσες ηθικές σταθερές. Η απόλυτη δικαιοσύνη αποδίδεται από ένα υπέρτατο ον, όχι όμως ως εξωτερική επιβαλλόμενη ηθική τάξη, αλλά ως αξίωση της ίδιας της ανθρώπινης συνείδησης.⁷¹

Ο Adam Smith υποστηρίζει ότι έγκειται στην αντίληψη ενός ανθρώπου κρίνει αν μία πράξη είναι άξια ανταμοιβής ή όχι.⁷² Για να είναι σε θέση κανείς να αντιλαμβάνεται τις πράξεις των συνανθρώπων του και να τις κρίνει, όπως επίσης και τα κίνητρα που τις υποκινούν, είναι απαραίτητο να είναι ένας άνθρωπος με παιδεία, με κριτική ικανότητα και με αγωγή. Για να είναι σε θέση κανείς να σκέπτεται σαν ένας αμερόληπτος παρατηρητής, είναι αναγκαίο ο άνθρωπος αυτός να έχει αναπτύξει ορισμένες ικανότητες οι οποίες αναπτύσσονται μόνο δια της παιδείας. Ακόμη αναφέρεται⁷³ ότι οι άνθρωποι κρίνουν ο ένας τον άλλο, και είναι απαραίτητο να μπορεί κανείς να παρατηρεί τον εαυτό του σαν ένας εξωτερικός παρατηρητής. Όταν κανείς επιζητά να τον επικροτήσουν, όταν θα εξετάσει τον εαυτό του σαν αμερόληπτος παρατηρητής, αν έχει συνείδηση του εαυτού του, θα συμμαριστεί όλα τα κίνητρα που τον οδήγησαν

---

⁷⁰ Adam Smith, 1976:788

⁷¹ Δρόσος, 1994:31-εισαγωγή

⁷² Adam Smith, 1976:157-58

⁷³ Adam Smith, 1976:217-222

στη συγκεκριμένη συμπεριφορά. Επιπλέον αναφέρεται ότι ο άνθρωπος δημιουργεί ορισμένους γενικούς κανόνες διαγωγής, οι οποίοι σταθεροποιούνται ύστερα από επαναλαμβανόμενη σκέψη.⁷⁴ Ο σεβασμός αυτών των γενικών κανόνων ονομάζεται κατά τον Smith αίσθηση καθήκοντος και σε αυτή οφείλεται ο έλεγχος των πράξεων ενός ανθρώπου. Εάν ένας άνθρωπος έχει λάβει από κάποιον άλλο ορισμένα οφέλη και ο πρώτος έχει λάβει ενάρτη παιδεία, τότε θα αναπτύξει το συναίσθημα της ευγνωμοσύνης σε μεγάλο βαθμό ή αν δεν νιώσει το συναίσθημα αυτό θα προσπαθήσει τουλάχιστον να δείξει ευγνώμων. Εάν κάποιος είναι πειθαρχημένος έχοντας λάβει παιδεία, θα είναι σε θέση να δείξει σεβασμό στους γενικούς κανόνες, και έτσι θα μπορεί να δρα με αξιοπρέπεια.⁷⁵

Ο Smith ισχυρίζεται ότι η κατ' οίκον εκπαίδευση αποτελεί θεσμό της φύσης, και ότι η εκπαίδευση μέσα από τα κοινά ιδρύματα είναι επινόηση του ανθρώπου. Ωστόσο ο δεύτερος τρόπος παρουσιάζεται ως ο περισσότερος σοφός τρόπος εκπαίδευσης. Η συναναστροφή με ανθρώπους πέρα του οικογενειακού περιβάλλοντος είναι πολύ σημαντική.⁷⁶ Σε ένα εξωτερικό περιβάλλον ο μαθητής είναι σε θέση να συγκρίνει τον εαυτό του με άλλους ανθρώπους πέραν της οικογένειάς του, να αναπτύξει κοινωνικές δεξιότητες και να μάθει περισσότερα μέσα από ερωτήματα που απορρέουν από την ομαδική διδασκαλία. Επιπλέον ισχυρίζεται ότι ακόμα και η τελειότερη γνώση αυτών των κανόνων δεν επαρκεί για να εκπληρώνει κανείς τα καθήκοντά του. Η αυτοκυριαρχία είναι απαραίτητη. Μόνο έτσι ένα άτομο θα μπορέσει να ασκήσει τα καθήκοντά του.⁷⁷ Για να δαμαστούν τα πάθη χρειάζεται ένα ιδιαίτερο πνευματικό σθένος.⁷⁸

Στόχος του Smith στο *Wealth of Nations*, όπως αναφέρεται από τον John Cunningham Wood (1984)⁷⁹, ήταν να ερευνηθούν οι τρόποι με τους οποίους αυξάνεται η παραγωγή ανά άτομο. Ο Smith πίστευε ότι η οικονομική πρόοδος σχετίζεται με την εκπαίδευση. Από τον καταμερισμό της εργασίας «καταστράφηκαν» ορισμένες ιδιότητες, όμως αυτές μπορούν να διατηρηθούν

---

⁷⁴ Adam Smith, 1976:280

⁷⁵ Adam Smith, 1976:282-283

⁷⁶ Adam Smith, 1976:364-365

⁷⁷ Adam Smith, 1976:385

⁷⁸ Adam Smith, 1976:390-391

⁷⁹ Adam Smith: Critical Assesments, by John Cunningham Wood (1984)

και να ανεφοδιαστούν μέσα από τη γενική εκπαίδευση.⁸⁰ Αναφέρεται ότι μία εκπαιδευμένη κοινωνία θα είναι σε πλεονεκτικότερη θέση από μία απαίδευτη για να επηρεάσει την κυβερνητική πολιτική. Η επιρροή που ασκούν οι μορφωμένοι θα βασίζεται σε μία καλύτερη κατανόηση των ατομικών συμφερόντων. Τα πλεονεκτήματα που προκύπτουν από την εκπαίδευση θα βασίζονται στην τελική ανάλυση από τους αρχηγούς της κοινωνίας που είναι σεβαστοί από την πλειοψηφία. Έτσι συνεπάγεται ότι οι αρχηγοί θα αποφασίζουν θέματα πολιτικής για δικό τους όφελος περισσότερο απ' ό,τι στη βάση των πιέσεων μίας μειονότητας. Η έλλειψη της εκπαίδευσης είναι ικανή να οδηγήσει τους εμπόρους, τους εργοδότες και τους άλλους καπιταλιστές στο να παραπλανήσουν την κοινωνία και ακόμα χειρότερα τους φορείς χάραξης πολιτικής, και να οδηγήσουν σε μείωση του ανταγωνισμού.⁸¹

Από την αρχαία Αθήνα και Ρώμη το ζήτημα της παιδείας απασχολούσε τον κόσμο και θεωρούνταν απαραίτητη. Ωστόσο δεν ήταν ζήτημα του κράτους, δεν επρόκειτο για ένα δημόσιο αγαθό και ήταν πλεονέκτημα των ολίγων, όσων δηλαδή έκριναν ότι η διδασκαλία είναι ωφέλιμη. Επίσης ο καθένας επέλεγε το δάσκαλο του ανάλογα με το επάγγελμα που ήθελε να ακολουθήσει με αποτέλεσμα να αναπτύσσεται άμιλλα και κίνητρο στο δάσκαλο, αλλά και στο μαθητή ώστε να αναπτυχθεί πνευματικά, ηθικά και σωματικά. Έμφαση επίσης δίνεται από τον Smith στη νομική παιδεία στην αρχαία Ρώμη, όπου καλλιεργούνταν η παιδεία των πολιτών και έτσι μιλάει στο έργο του ουσιαστικά για την «αγωγή των πολιτών».⁸² Η εκπαίδευση επαναπροσδιορίζει το ρόλο της ως «αγωγή πολιτών» και ο επαναπροσδιορισμός αυτός επιτυγχάνεται μέσα από την προαναφερθείσα ιστορική αναδρομή στην αρχαία Ελλάδα και Ρώμη, με στόχο να εισάγει την έννοια του «πολίτη». Οι κοινωνίες αυτές επιλέγονται από τον Smith καθώς η εκπαιδευτική λειτουργία αναδεικνύεται σε στοιχείο νομιμοποίησης του ίδιου του πολιτικού συστήματος, αλλά και λόγω της απλότητας τους, εφόσον ο καταμερισμός τη εργασίας εκείνη την εποχή ήταν απλός. Έτσι είναι ευκολότερο να αναδειχτεί ο σκοπός της εκπαιδευτικής λειτουργίας ως «αγωγή των πολιτών». Εξάλλου στόχος της εκπαίδευσης ήταν και είναι η καλλιέργεια του δημόσιου πνεύματος. Ακόμη η εκπαιδευτική λειτουργία ενέχει

---

⁸⁰ Adam Smith, 1976:379

⁸¹ Adam Smith, 1976:381, Adam Smith: Critical Assesments, by John Cunningham Wood (1984)

⁸² Δρόσος, 1994:80-81

στοιχεία του γενικού συμφέροντος, το οποίο εισάγεται στον Smith ως «στοιχείο μετριασμού και αναγνώρισης μέσα σε αξιακά προσδιορισμένα όρια της επιδίωξης των επιμέρους συμφερόντων. Δηλαδή η εκπαίδευση λειτουργεί ισοσταθμιστικά, μέσα από την καλλιέργεια των αρετών και των δυνατοτήτων των πολιτών, ώστε να είναι σε θέση να κρίνουν και να αναγνωρίζουν τα αντίπαλα συμφέροντα.⁸³

Πρόκειται για μία αντιδιαστολή ανάμεσα στην εκπαιδευτική λειτουργία των αρχαίων κοινωνιών και της σύγχρονης κοινωνίας με τον Adam Smith, με στόχο να αναδειχτεί η προβληματική από τη σύγχρονη κρατική παρέμβαση η οποία δημιουργεί ορισμένους φραγμούς. Όπως για παράδειγμα δημιουργείται μία προνομιακή διάρθρωση και λειτουργία των δημόσιων εκπαιδευτικών θεσμών και έτσι δημιουργείται ένας μονοπωλιακός χαρακτήρας του ειδικού συμφέροντος των εκπαιδευτικών. Πρόκειται για μία κλειστή τάξη εκπαιδευτικών, όπου μπαίνει το ειδικό συμφέρον και η κρατική παρέμβαση δεν έχει ουσιαστικά νομιμοποιητικό υπόβαθρο. Άλλος ένας φραγμός σχετίζεται με το περιεχόμενο της εκπαίδευσης, το οποίο ανταποκρίνεται στις ανάγκες μίας μόνο κοινωνικής μερίδας, εκείνης των κληρικών.⁸⁴

ΤΑ ΕΞΟΔΑ ΓΙΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΗΛΙΚΙΩΝ

Τα ιδρύματα για την εκπαίδευση των ανθρώπων όλων των ηλικιών είναι κυρίως θρησκευτικά ιδρύματα στην εποχή του Smith. Υπάρχουν ιδρύματα που δεν προετοιμάζουν τους ανθρώπους να γίνουν καλοί πολίτες αυτού του κόσμου, αλλά τους προετοιμάζουν για έναν διαφορετικό και καλύτερο κόσμο. Οι δάσκαλοι και σε αυτά τα ιδρύματα, όπως και των άλλων ιδρυμάτων, περιμένουν για την αμοιβή τους τις εθελοντικές συνεισφορές των ακροατών τους ή ακόμα και το απόθεμα της χώρας τους, το οποίο ο νόμος τους το δικαιολογεί. Έτσι οι δάσκαλοι των νέων θρησκείων έχουν ένα πλεονέκτημα απέναντι στους δασκάλους των παλιών θρησκείων και των εγκαθιδρυμένων συστημά-

---

⁸³ Γράβαρης, 1994: 30-31

⁸⁴ Γράβαρης, 1994: 31-32

των. Και σε αυτούς ο μισθός εξαρτάται από τη σκληρή δουλειά και τη φήμη τους, αφού πέρα από τον μισθό τους ενισχύονται από τις τιμητικές προσφορές των μαθητών τους.⁸⁵

Συμπερασματικά λοιπόν μπορούμε να δούμε ότι τόσο τα έξοδα για την άμυνα της κοινωνίας και την προάσπιση της αξιοπρέπειας του ανώτατου άρχοντα, όπως επίσης και της δικαστικής επιμέλειας πρέπει να προέρχονται από το απόθεμα ολόκληρης της κοινωνίας. Με τον ίδιο τρόπο, δηλαδή από τη γενική συνεισφορά της κοινωνίας, θα πρέπει να καλύπτονται και τα έξοδα της εκπαίδευσης κατά τον Adam Smith. Όταν τα ιδρύματα ή τα δημόσια έργα, τα οποία ωφελούν όλη την κοινωνία, δεν μπορούν ή δεν συντηρούνται εξ' ολοκλήρου από συνεισφορές των μελών εκείνων που τα χρησιμοποιούν περισσότερο, πρέπει αυτή η ανεπάρκεια να καλύπτεται από τη γενική συνεισφορά όλης της κοινωνίας.⁸⁶ Αυτά τα έσοδα τώρα της κοινωνίας, για να καλύψουν όλα τα έξοδα της κυβέρνησης θα μπορούσαν να προέρχονται από το κεφάλαιο που ανήκει στο κράτος ή στην κοινοπολιτεία και είναι ανεξάρτητο από τα έσοδα των ανθρώπων ή θα μπορούσαν να προέρχονται και απ' ευθείας από τα έσοδα των ανθρώπων. Σύμφωνα με την πρώτη περίπτωση ο ίδιος ο κυβερνήτης μπορεί να το χρησιμοποιήσει αυτό το έσοδο ή να το δανείσει. Έτσι αυτό το έσοδο μετατρέπεται σε κέρδος προς το συμφέρον άλλων ανθρώπων.⁸⁷

Ο Γράβαρης⁸⁸ αναφέρει ότι ο λανθασμένος τρόπος διδασκαλίας επηρεάζεται από τον τρόπο χρηματοδότησης, από τη συγκεκριμένη διάρθρωση των εκπαιδευτικών θεσμών αλλά και από το ότι όλοι αυτοί οι θεσμοί έχουν την ίδια επιστημονική γνώση. Ωστόσο, υποστηρίζεται ότι, αυτή η γνώση είναι πολύτιμη και η έλλειψη διδασκαλίας της θα προκαλούσε «βλάβη» στα άτομα. Σημειώνεται ότι η εμφάνιση των πανεπιστημίων στις κοινωνίες σηματοδότησε και το διαχωρισμό της χειρωνακτικής από την πνευματική εργασία. Οι εκπαιδευτικοί θεσμοί στοχεύουν στην αναπαραγωγή επιστημονικής γνώσης και στην εξασφάλιση των συνθηκών αναπαραγωγής της διανοητικής εργασίας. Με βάση την ιστορία ο Smith ισχυρίζεται ότι τα πανεπιστήμια έχουν τις ρίζες

---

⁸⁵ Adam Smith, 1976:788-790

⁸⁶ Adam Smith, 1976:814-816

⁸⁷ Adam Smith, 1976:817

⁸⁸ Γράβαρης, 1994:25

τους στη θεολογία, καθώς τα πρώτα πανεπιστήμια ήταν τα εκκλησιαστικά. Όμως για να προκύψει η θεολογία, επήλθε μία διαίρεση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας η οποία διαιρέθηκε σε τρεις κλάδους: α. φυσική ή φυσική φιλοσοφία, β. ηθική ή ηθική φιλοσοφία και γ. λογική. Μετέπειτα προστέθηκαν άλλοι δύο κλάδοι η Μεταφυσική και η Οντολογία. Έτσι παρατηρείται ένας καταμερισμός της επιστημονικής γνώσης καθώς και μια ιεράρχησή της, αφού ο ένας κλάδος περιορίζει τον άλλο. Ωστόσο αυτός ο καταμερισμός της επιστημονικής γνώσης επιτάσσει μία νέα συστηματοποίηση της επιστημονικής γνώσης. Μέσα από τη συστηματοποίηση αυτή γίνεται ένας ακόμη διαχωρισμός μεταξύ πνευματικής και χειρονακτικής εργασίας, αλλά απαιτείται και η μεταρρύθμιση των εκπαιδευτικών θεσμών τόσο από την πλευρά του τρόπου χρηματοδότησής τους όσο και από την πλευρά της σχέσης τους με τις νέες συνθήκες διευρυμένης αναπαραγωγής της κοινωνίας. Η φυσική μέθοδος της χρηματοδότησης αξιολογείται θετικά από τον Smith κατά το Γράβαρη⁸⁹, όταν είναι σε θέση να μετατρέπει τη χρηστική αξία της εκπαίδευσης σε αξία ανταλλαγής.⁹⁰

Στην εμπορική κοινωνία όπου έζησε και ο Smith είναι αναγκαία η δημόσια παιδεία, καθώς ο άνθρωπος μέσα από την εξειδίκευση που δημιουργήσε ο καταμερισμός της εργασίας οδηγήθηκε σε μία ρουτίνα και μονοτονία, με αποτέλεσμα να ελαχιστοποιηθεί η φαντασία και η εφευρετικότητά του. Έτσι αδυνατίζουν οι διανοητικές ικανότητες του εργάτη. Εντούτοις στην ελεύθερη αγορά, στον ελεύθερο ανταγωνισμό, είναι αναγκαία η ύπαρξη ανθρώπων με υψηλό μορφωτικό επίπεδο, ώστε μέσα από την παιδεία να ανέβει το επίπεδο του κρατικού μηχανισμού, να αυξηθεί η παραγωγή, να υπάρχουν πολίτες που να κατανοούν τα ατομικά και συλλογικά συμφέροντα, να αναπτυχθεί ο κοινωνικός και πολιτικός διάλογος αλλά και να επιτευχθεί κοινωνική ευημερία και ευτυχία. Στόχος της πρότασης του Smith για την παιδεία είναι η διαπαιδαγώγηση των περισσότερων πολιτών μέσα από την αγωγή των πολιτών και γι' αυτό επιμένει στη δημόσια παιδεία και στην ανάληψη αυτού του καθήκοντος από το κράτος, ώστε να μπορέσει να εξασφαλιστεί έστω το ελάχιστο με σκο-

---

⁸⁹ Γράβαρης 1994: 29

⁹⁰ Γράβαρης, 1994: 25-29

πό οι πολίτες να μη γίνονται υποχείρια σε αυταρχικές μορφές διακυβέρνησης.⁹¹

---

⁹¹ Δρόσος, 1994:83-84

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄
JOHN STUART MILL

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ J. S. MILL - ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ο John Stuart Mill, γιος του ωφελιμιστή φιλοσόφου και ιστορικού James Mill, γεννήθηκε το 1806μ.Χ. στο Λονδίνο. Πρόκειται για ένα φιλόσοφο, πολιτικό οικονομολόγο, γραφειοκράτη στην Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών και μέλος της Βουλής στο Ουέστμινστερ. Ήταν η κυρίαρχη φιγούρα στην πνευματική Αγγλία το δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. Μεγάλο μέρος του έργου του συνιστά μία δυναμική έκθεση του τι ονόμαζε φιλοσοφικές ριζοσπαστικές ιδέες και που αργότερα αναφερόταν με τον όρο δημοκρατικός φιλελευθερισμός. Ήταν θεμελιωτής της φιλελεύθερης κλασικής παράδοσης του 19^{ου} αιώνα, και προσπάθησε να καταστήσει τη λογική ως επιστήμη της αλήθειας. Ήταν υποστηρικτής της ισότητας των δύο φύλων, της εκπαίδευσης και υπέρμαχος της ελευθερίας. «Ο απόστολος της ελευθερίας», όπως χαρακτηρίζεται από τον Manfred Shlenke, στο *Περί Ελευθερίας*, ανακαλύφθηκε ξανά στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και πολλά έργα του μεταφράστηκαν σε πολλές γλώσσες. Μέρος του έργου που άφησε πίσω εκδόθηκε από την πρόγονή του Helen Teylor.^{92 93}

Η εκπαίδευση που έλαβε από μικρή ηλικία κατ' οίκον τον κατέστησε πανεπιστήμονα διανοητή. Ήταν ένα παιδί-θαύμα. Ωστόσο αυτό δεν του άφησε περιθώρια να χαρεί την παιδική του ηλικία, καθώς δεν είχε παρέες. Απέκτησε πλατύτατες γνώσεις σε ένα ευρύ φάσμα επιστημών. Σε ηλικία 14 ετών επισκέφτηκε τον Samuel Bentham, αδελφό του Jeremy Bentham, στη Γαλλία και γνώρισε τον γαλλικό τρόπο σκέψης, με αποτέλεσμα να είναι σε θέση να ασκεί κριτική στην αγγλική κοινωνία. Ακόμη εργάστηκε σε μία Ινδική εταιρία, όπου του προσέφερε οικονομική εξασφάλιση και χρόνο να μελετά και να συγγράφει. Εκείνη ήταν η περίοδος του «φιλοσοφικού ριζοσπαστισμού». Σε ηλικία 20 ετών ωστόσο πέρασε μία κρίση κατάθλιψης που την ξεπέρασε μέσω της ανά-

---

⁹² John Stuart Mill: The argument of the philosophers by John Skurupski, 1989, J. St. Mill: Ωφελιμισμός, (επ) Φιλήμων Παιονίδης, 2002: 228, J. St. Mill: Περί Ελευθερίας, (μτφ) Νίκος Μπάλης, 1983: σ. 5

⁹³ Το J. St. Mill: Ωφελιμισμός, (επ) Φιλήμων Παιονίδης, 2002, θα αναγράφεται ως: Φιλήμων Παιονίδης, 2002 και το J. St. Mill: Περί Ελευθερίας, (μτφ) Νίκος Μπάλης, 1983 θα αναγράφεται ως: Περί Ελευθερίας, 1983

γνωσης λογοτεχνικών έργων. Εκείνη την περίοδο αναγνώρισε την αξία των συναισθημάτων, της φαντασίας και της ευαισθησίας. Το 1838 έγραψε ένα δοκίμιο το «Bentham», με το οποίο διαφοροποιήθηκε από το δάσκαλό του. Επίσης ήταν υπεύθυνος για το δικαίωμα ψήφου των γυναικών στη βουλή, όμως όταν τη διακυβέρνηση της Ινδίας ανέλαβε η Αγγλία και του πρότειναν κυβερνητική θέση, εκείνος αρνήθηκε. Το 1862 έκανε περιοδεία στην Ευρώπη και μέσα στις χώρες που επισκέφτηκε ήταν και η Ελλάδα. Ο J.S. Mill πέθανε το 1873 από ερυσίπελας (λοίμωξη του δέρματος).⁹⁴

Από το 1830 έως το θάνατό του, προσπάθησε να πείσει το βρετανικό κοινό για την αναγκαιότητα μιας επιστημονικής προσέγγισης για την κατανόηση των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών αλλαγών, ενώ δεν παραμέλησε τις ιδέες άλλων ποιητών και συγγραφέων. Ένα επιχείρημα που ανέπτυξε ο Mill ήταν η «αρχή βλάβης», σύμφωνα με την οποία, οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι να έχουν οποιαδήποτε συμπεριφορά επιθυμούν όσο δεν βλάπτουν κάποιον άλλο. Είναι σημαντικό να έχουμε κατά νου ότι τα επιχειρήματα στο Περί Ελευθερίας θεμελιώνονται στην αρχή της Ωφέλειας, και όχι σε επικλήσεις σε φυσικά δικαιώματα. Βασικές έννοιές του στο έργο «Περί Ελευθερίας», είναι η ωφελιμότητα (utility), η ελευθερία (liberty), η παιδεία (education), η δημοκρατία (democracy), ο σοσιαλισμός (socialism) και ο ιμπεριαλισμός (imperialism). Το έργο αυτό περιλαμβάνει μια ένθερμη υπεράσπιση της ελευθερίας του λόγου όπου διατείνεται ότι η ελεύθερη συζήτηση είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την πνευματική και κοινωνική πρόοδο. Πίστευε ότι «η διαμάχη μεταξύ Ελευθερίας και Εξουσίας είναι το πιο εμφανές χαρακτηριστικό σε όλα τα μέρη της ιστορίας». Για εκείνον, η ελευθερία στην αρχαιότητα ήταν ένας «διαγωνισμός ... μεταξύ υποκειμένων, ή ορισμένων κατηγοριών υποκειμένων και της κυβέρνησης». Όριζε την «κοινωνική ελευθερία» ως την προστασία από «την τυραννία των πολιτικών αρχόντων». Η κοινωνική ελευθερία σήμαινε για τον Mill το να τίθενται όρια στην εξουσία του ηγεμόνα, ώστε εκείνος να μην είναι σε θέση να χρησιμοποιήσει τη δύναμή του κατά βούληση και να λάβει αποφάσεις οι οποίες θα μπορούσαν να βλάψουν την κοινωνία.⁹⁵

---

⁹⁴ Φιλήμων Παιονίδης, 2002: 227-228

⁹⁵ Περί ελευθερίας, 1983:5

Τα γραπτά του επηρέασαν τη φιλοσοφική, πολιτική και οικονομική σκέψη της Αγγλίας στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. Σημαντικό μέρος του έργου του περιλαμβάνει κείμενα για τη λογική, την επιστημολογία, τα οικονομικά, την κοινωνική και πολιτική φιλοσοφία, την ηθική, τη μεταφυσική, τη θρησκεία και ζητήματα της επικαιρότητας. Θεωρούσε ότι αν ο φιλελευθερισμός έμενε προσκολλημένος στα αστικά ιδεώδη, αγωνιστής καπιταλιστικών συμφερόντων θα υπονόμει τη θέση του. Η ενσωμάτωση της εργατικής τάξης και των συμφερόντων της θα μπορούσε να το καταστήσει αποδεκτό πολιτικό δόγμα και να οδηγήσει την ανθρωπότητα σε δρόμο προόδου. Βοήθησε το δημοκρατικό φιλελευθερισμό στην Αγγλία να πάρει ουσιαστική μορφή, με την επέκταση ψήφου, με την καθιέρωση της γενικής σχολικής εκπαίδευσης, με την χειραφέτηση των συνδικάτων και με πολύμορφες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Ο Mill υποστήριξε ότι ο ρόλος της Κυβέρνησης είναι να απομακρύνει τα εμπόδια, όπως οι νόμοι, από τις συμπεριφορές που δεν βλάπτουν τους άλλους.⁹⁶

---

⁹⁶ Περί ελευθερίας, 1983:16

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Ο Mill ήταν βαθιά επηρεασμένος από τον πατέρα του James Mill, ο οποίος τον δίδαξε πολιτική οικονομία, αλλά και από τον Bentham, με τον οποίο διατηρούσε φιλικές σχέσεις. Σημείο διαχωρισμού του Bentham με τον Mill, είναι το ζήτημα της ωφέλειας. Πιο συγκεκριμένα ο ωφελιμισμός του Bentham κατέληγε σε ακραίο ατομισμό, ενώ αντίθετα ο Mill συνέδεσε την ευτυχία τόσο με το άτομο όσο και με την ευτυχία των άλλων. Μάλιστα είχε στο νου του την ευτυχία όλης της ανθρωπότητας. Ακόμη συμπεριέλαβε και την αστική τάξη που κατά τη βιομηχανική επανάσταση άρχισε να διαμορφώνεται. Στον πολιτικό τομέα διέθετε μία ευρύτερη κοινωνική διάσταση και επεδίωκε μία μεταρρύθμιση του συντάγματος και του εκλογικού συστήματος με στόχο την ενίσχυση της εύπορης αστικής μεσαίας τάξης και συμπεριελάμβανε την εργατική τάξη.^{97 98}

Στην εισαγωγή του βιβλίου του Mill «*Principles of Political Economy and Chapters of Socialism*» ο Jonathan Riley αναφέρει ότι σύμφωνα με τον Mill, τα έθνη τα οποία συνηθίζεται να ονομάζονται πολιτισμένα, παρουσιάζουν μία αύξηση του πλούτου η οποία φαίνεται να συνεχίζεται για ένα χρονικό διάστημα και τελικά επεκτείνεται σε όλο τον κόσμο. Εντοπίζονται τρία γενικά χαρακτηριστικά της διαδικασίας ανάπτυξης: οι μεγάλες και συνεχείς τεχνολογικές εφευρέσεις, η συνεχής αύξηση της ασφάλειας του ανθρώπου και της ιδιοκτησίας, μία ασφάλεια ίσων δικαιωμάτων όλων των ανθρώπων μίας κοινωνίας και τέλος μία συνεχής αύξηση της ανάπτυξης και της αρχής της συνεργασίας με την προοπτική μίας μεγάλης επέκτασης συνεργατικών επιχειρήσεων, συμπεριλαμβανομένων μετοχικών εταιρειών, εθελοντικών φιλανθρωπικών σχέσεων και συνεργασίας εργατών.⁹⁹

---

⁹⁷ J. St. Mill: *Principles of political economy and chapters of socialism* (επ.) Jonathan Riley (Oxford University Press, 1998, *Περί ελευθερίας*, 1983: 6-7

⁹⁸ Το J. St. Mill: *Principles of political economy and chapters of socialism* (επ.) Jonathan Riley (Oxford University Press, 1998, θα αναφέρεται ως: J. St. Mill, 1998

⁹⁹ J.S. Mill, 1998: xxiv-xxv

Σύμφωνα με τον Φιλήμονα Παιονίδη για να θεωρηθεί ο Mill στοχαστής της τέχνης του βίου, απαιτείται να υπάρχει μία φιλοσοφική θεωρία για τη ζωή. Αυτή η θεωρία αναφέρεται ότι είναι η μιλιανή τελειοκρατία.¹⁰⁰

Με τον όρο τελειοκρατία θεωρείται «το σύνολο των ετερογενών ηθικών θεωριών και θεωρήσεων που έχουν κοινό σημείο τους την πρόταξη ενός προτύπου ατομικής τελείωσης. Τέτοιου είδους προσεγγίσεις εδράζονται σε μια δυναμική αντίληψη για την ανθρώπινη φύση, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος μπορεί, με τις δικές του δυνάμεις και την ευνοϊκή επίδραση των εξωτερικών συνθηκών, να διαπλάσει μια προσωπικότητα και να διαμορφώσει έναν αγαθό τρόπο ζωής που θα διακρίνεται από ορισμένα ιδανικά χαρακτηριστικά ... που ονομάζονται αριστείες ... περιλαμβάνονται αρετές όπως η γενναιότητα ή η καλοσύνη, ικανότητες και στάσεις... ατομικές καταστάσεις, όπως μόρφωση ή υγεία, καθώς και συγκεκριμένοι στόχοι και ιδεώδη ... » Εκείνο που απασχολούσε τον Mill σύμφωνα με τον Φιλήμονα Παιονίδη είναι «ένα πρότυπο ζωής που θα συνδυάζει την καλλιέργεια του εαυτού με την εκτέλεση των υποχρεώσεων προς τους άλλους».

Ο Mill δίνει μεγάλη έμφαση στη συνεργασία μεταξύ των εργατών, στο αίσθημα φροντίδας και στην αμοιβαία εμπιστοσύνη. Υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι πρέπει να γίνουν περισσότερο ανεκτικοί απέναντι στα δικαιώματα των άλλων, ώστε να επιλέξουν ό,τι θέλουν σχετικά με τους προσωπικούς προβληματισμούς τους προτού είτε ο καπιταλισμός είτε ο σοσιαλισμός μπορέσουν να εξασφαλίσουν σε όλους τους ανθρώπους απόλυτη ανεξαρτησία και ελευθερία κινήσεων. Και δεν πρόκειται για ζήτημα περιορισμού αλλά «προστασίας» του άλλου. «Ο σοσιαλισμός δεν είναι για τον Mill άμεσος σκοπός μιας κοινωνικής ανατροπής, αλλά μία στο χρόνο εκτεινόμενη μακρινή προοπτική.»¹⁰¹

Ο ωφελιμισμός του Mill στοχεύει στην ταύτιση του ατομικού και συλλογικού συμφέροντος, και μπορεί να επιτευχθεί στο μέλλον ύστερα από νομοθετικές και εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, αλλά και μέσα από πίεση που μπορεί να ασκήσει η κοινή γνώμη. Επίσης υποστηρίζεται ότι εκείνο που έχει σημασία είναι οι συνέπειες των πράξεων των ανθρώπων και όχι τόσο ο χαρακτήρας. Επιπλέον ισχυρίζεται ότι οι περισσότεροι άνθρωποι πράττουν αυτό που θεωρούν ως καθήκον τους, καθώς παρακινούνται από ένα εσωτερικό αίσθημα που είναι απαλλαγμένο από συμφεροντολογική ή εξωτερική θεώρηση. Ακόμη εισάγεται από τον Mill ένας ακόμα όρος, «το κοινωνικό αίσθημα», το οποίο κατανοείται ως μία επιθυμία να αποτελούμε ενότητα με τους συνανθρώπους μας. Μέσα από την πρόοδο του πολιτισμού, την κατάλληλη αγωγή και με τη

¹⁰⁰ Φιλήμων Παιονίδης, 2002: 21, 25

¹⁰¹ J.S. Mill, 1998: xxxvi-xxxvii, Περί Ελευθερίας, 1983: 14

φυσική συμπάθεια, αναφέρεται ότι μπορεί να οδηγήσει στην πλήρη ταύτιση συμφερόντων μεταξύ του δρώντος και των ίσων με αυτόν συνανθρώπων του. Ο άνθρωπος μπορεί να φτάσει σε σημείο όπου ενστικτωδώς θα αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως ένα ον που αναμφίβολα δίνει σημασία στους άλλους. Εάν αυτό το αίσθημα διδασκόταν όπως η θρησκεία και η δυναμική της εκπαίδευσης, των θεσμών και της κοινής γνώμης διοχετεύονταν στο να κυριαρχείται ολοκληρωτικά κάθε άτομο που ενηλικιώνεται από αυτό το αίσθημα, τότε θα υπήρχε επαρκής δικαιολόγηση της ηθικής της ευτυχίας. Επιπλέον υποστηρίζεται ότι όποιος έχει ανεπτυγμένο το κοινωνικό αίσθημα δεν θα φτάσει στο σημείο να θεωρεί τους συνανθρώπους του σκληρούς ανταγωνιστές στον αγώνα για τα μέσα ευτυχίας.¹⁰²

Ο Φιλήμων Παιονίδης ισχυρίζεται ότι «το αίσθημα περί δικαίου είναι η ζωική επιθυμία να εκδικηθούμε ή να αντιδράσουμε σε μια βλάβη ή μια ζημία που προξένησαν σε εμάς ή στα άτομα που συμπαθούμε, η οποία έχει διευρυνθεί τόσο πολύ από την ικανότητα των ανθρώπων για εκτεταμένη συμπάθεια και την αντίληψή τους περί πεφωτισμένου ατομικού συμφέροντος, ώστε να περιλαμβάνει τους πάντες.»¹⁰³ Το υποκειμενικό νοητικό αίσθημα της δικαιοσύνης διαφέρει από εκείνο που συνήθως συνοδεύει την απλή σκοπιμότητα και πέρα από μερικές εξαιρετικές περιπτώσεις προβάλλει αυστηρότερες αξιώσεις. «Έτσι οι άνθρωποι δυσκολεύονται να δουν τη δικαιοσύνη μόνο ως μία μορφή ή παρακλάδι της γενικής ωφέλειας και θεωρούν πως η ανώτερη δεσμευτική ισχύς της προϋποθέτει μία εντελώς διαφορετική προέλευση.»¹⁰⁴ Μία έννοια στενά συνδεδεμένη με την αμεροληψία είναι εκείνη της ισότητας. Θα έπρεπε, ισχυρίζεται ο Mill, να μας ικανοποιεί η επιβολή της δίκαιης συμπεριφοράς και η καταπολέμηση της αδικίας, ακόμα και σε ζητήματα που αποτελούν λεπτομέρειες.¹⁰⁵

Κατά τον Mill, η διδασκαλία που αποδέχεται ως θεμέλιο της ηθικής την ωφέλεια ή την αρχή της μεγίστης ευτυχίας υποστηρίζει ότι οι πράξεις είναι ορθές στο βαθμό που τείνουν να μεγιστοποιούν την ευτυχία και λανθασμένες αν αντιτίθενται σε αυτή. Ισχυρίζεται ότι ευτυχία ότι η ηδονή και η απουσία πόνου.

---

¹⁰² Φιλήμων Παιονίδης, 2002: 48, 51-52, 118-119

¹⁰³ Φιλήμων Παιονίδης, 2002: 56

¹⁰⁴ Φιλήμων Παιονίδης, 2002: 132

¹⁰⁵ Φιλήμων Παιονίδης, 2002: 140

Όσον αφορά στην ωφέλεια εκείνη δεν εξαντλείται κατά τον Mill στην αναζήτηση της ευτυχίας, αλλά περιλαμβάνει και την αποφυγή ή το μετριασμό της δυστυχίας.¹⁰⁶

Ένα άλλο ζήτημα που τίγεται είναι εκείνο των ελέγχων των γεννήσεων. Πιο συγκεκριμένα οι εργάτες θα έπρεπε να ενθαρρύνονται να ελέγχουν τις γεννήσεις ως ένα μέσο προώθησης ενός συλλογικού συμφέροντος ώστε να αποκτήσουν μισθούς πάνω από το όριο επιβίωσης. Ακόμη θα έπρεπε να μορφώνονται ώστε να δώσουν περισσότερη αξία σε πράγματα πέρα από μία πιθανή αύξηση του πληθυσμού και του πλούτου, συμπεριλαμβανομένης της απομόνωσης και της ιδιωτικότητας του ανεκμετάλλετου φυσικού περιβάλλοντος και των μορφών ζωής εκτός από τα ανθρώπινα όντα. Επιπλέον όσο η τεχνολογία αναπτύσσεται η στάσιμη κατάσταση μπορεί να γίνει ακόμα πιο εύκολη. Η στάσιμη κατάσταση δεν αναφέρεται κατά τον Mill στη στασιμότητα της ανθρώπινης βελτίωσης. Ο Ricardo και ο James Mill αναφέρθηκαν στον εθελοντικό έλεγχο των γεννήσεων, όμως εκείνοι είχαν στο μυαλό τους, σύμφωνα με τον Jonathan Riley, μία συνεχή ανάπτυξη. Ο Mill είχε στο μυαλό του την προβολή της ωφελιμότητας βασισμένη στα σταθερά οφέλη του ατόμου ως ανθρώπινο ον.¹⁰⁷

Όσον αφορά στον καπιταλισμό και στο σοσιαλισμό, αναφέρεται ότι στην καλύτερη μορφή τους μπορούν να είναι συγκρίσιμοι με την πρότασή του για την στάσιμη κατάσταση. Ακόμη τονίζει ότι για το άμεσο μέλλον η μόνη επιλογή για όσους αναζητούν μία διανεμητική δικαιοσύνη είναι η σταδιακή ανακατανομή των υπάρχουσών συμφωνιών των ιδιωτικών περιουσιών για να ιδρύνουν τον καπιταλισμό όπως θα έπρεπε να είναι.¹⁰⁸

Για να είναι δυνατή η σύγκριση μεταξύ καπιταλισμού και σοσιαλισμού στην καλύτερη μορφή τους πρέπει να θεωρήσουμε ότι μία συνεπής πολιτική στον έλεγχο του πληθυσμού είναι τέτοια ώστε οι πραγματικοί μισθοί να είναι πάνω από το όριο επιβίωσης. Όμως όπως χαρακτηριστικά αναφέρει δεν είναι δυνατό να περιμένουμε από τους εργάτες να επιθυμούν μία τέτοια πολιτική

---

¹⁰⁶ Φιλήμων Παιονίδης, 2002: 80-81, 88

¹⁰⁷ J.S. Mill, 1998: xxviii

¹⁰⁸ J.S. Mill, 1998 xxv

χωρίς πρώτα να μορφωθούν κατάλληλα, ώστε να κατανοούν ότι ο έλεγχος των γεννήσεων είναι απαραίτητος για τα συλλογικά τους συμφέροντα.¹⁰⁹

Είναι γεγονός ότι η ιδεατή στάσιμη κατάσταση του Mill δεν είναι εφικτή σε μία δημοκρατική κοινωνία μέχρις ωσότου η εργατική τάξη να ακολουθήσει μία εκπαιδευτική διαδικασία που θα είναι αργή και σταδιακή. Χωρίς μία καθολική εκπαίδευση και τον περιορισμό των μελών της κοινότητας, ούτε ο καπιταλισμός ούτε ο σοσιαλισμός μπορούν να εμποδίσουν την πλειονότητα να πέσει σε αθλιότητα.¹¹⁰

Η ανακατανομή των περιουσιών σε συνδυασμό με τη μόρφωση και τον έλεγχο των γεννήσεων υποχρεούνται να φέρουν την καλύτερη στάσιμη κατάσταση, θα εγκαινιάσουν μία ιδανική καπιταλιστική κοινωνία με τα εξής βασικά χαρακτηριστικά: ένα καλά πληρωμένο και πλούσιο εργατικό σώμα, όχι πολύ μεγάλες περιουσίες, εκτός από εκείνες που κερδίζονται ή συσσωρεύονται κατά τη διάρκεια ζωής και ένα μεγάλο σώμα ανθρώπων που θα είναι απαλλαγμένο από το μόχθο, με επαρκή άνεση τόσο σωματική όσο και πνευματική. Έτσι θα είναι σε θέση να απολαύσουν τις χαρές της ζωής.¹¹¹

Στο δεύτερο βιβλίο του «Principles of Political Economy and Chapters of Socialism», υποστηρίζει ότι η παραμέληση των καθηκόντων που αναλαμβάνουν να εκτελέσουν οι αδιαπαιδαγώγητοι εργαζόμενοι που πρόκειται να προσληφθούν είναι στην παρούσα κατάσταση της κοινωνίας το μεγαλύτερο λάθος. Ακόμη ισχυρίζεται ότι μία φιλόδοξη προοπτική στο Κομμουνιστικό σχήμα είναι ότι όλοι πρέπει να μορφώνονται/να εκπαιδεύονται. Επίσης θα έπρεπε τα καθήκοντα των μελών του συλλόγου, να είναι επιμελώς εκτελεσμένα, όπως εκείνα της πλειοψηφίας των μισθωτών υπαλλήλων των μεσαίων και υψηλών τάξεων. Τα καθήκοντα αυτά δεν θα έπρεπε να παραμελούνται λόγω της σιγουριάς του μισθού. Η αμοιβή με σταθερό μισθό δεν οδηγεί σε όλες τις τάξεις στην παραγωγή του μεγαλύτερου ζήλου και αυτό όπως αναφέρεται λειτουργεί ενάντια στην κομμουνιστική εργασία. Επίσης ισχυρίζεται ότι η ιστορία έχει δείξει πως οι άνθρωποι μπορούν να εκπαιδευτούν έτσι ώστε να αντιλαμ-

---

¹⁰⁹ J.S. Mill, 1998: xxv-xxxi

¹¹⁰ J.S. Mill, 1998: xxv-xxxi

¹¹¹ J.S. Mill, 1998: xxxiv-xxxv

βάνονται το δημόσιο συμφέρον ως δικό τους. Αυτό το αίσθημα θα δημιουργήσει ένα άλλο είδος εργασίας και θα ωφελήσει το γενικό καλό της κοινωνίας.¹¹²

Στο δοκίμιό του «Περί Ελευθερίας» διατυπώθηκε πολύ ξεκάθαρα η ιδέα για την ελευθερία του ατόμου. Είναι ένα δοκίμιο που όπως αναφέρεται από τον Manfred Shlenke,¹¹³ πρέπει να το δούμε σε συνάρτηση με το υπόλοιπο έργο του Mill και κυρίως το τελευταίο κεφάλαιο του Principles of Economy, όπου διαπραγματεύεται τα όρια και τις βάσεις του Laissez-faire ή την αρχή της μη επέμβασης. Αυτό που θεωρείται σημαντικό για τον Mill, στο ζήτημα της ελευθερίας είναι η ελευθερία της σκέψης, που όμως από μόνη της δεν επαρκεί, οπότε είναι επίσης σημαντικό το ζήτημα της ελευθερίας της συζήτησης. Εκείνο που φοβάται είναι ο δεσποτισμός της κοινωνίας πάνω στο άτομο. Πρόκειται για μία κριτική του, σύμφωνα με τον Manfred Shlenke, για τη βικτωριανή εποχή. Η απαλλαγή από την τρομοκρατία της κοινωνίας του ήταν εξίσου τουλάχιστον πολύτιμη με την απαλλαγή από την κρατική κηδεμόνευση. Μέσα από την ελεύθερη συζήτηση θεωρεί ότι μπορεί να προέλθει η κοινωνική πρόοδος. Πιστεύει ότι δεν πρέπει να καταπνίγεται καμία γνώμη, διότι μέσα από τη συζήτηση μπορούμε να βρούμε ή τουλάχιστον να πλησιάσουμε την αλήθεια.¹¹⁴

Η έννοια της ελευθερίας στην οποία αναφέρεται διευρύνεται πέρα από τον πνευματικό τομέα και στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και στην εξωτερική της συμπεριφορά. Ο Mill ήταν υπέρμαχος της ανάπτυξης του συνεταιριστικού και συνδικαλιστικού κινήματος της εποχής του. Υποστήριζε μία ελευθερία της συνένωσης. Ωστόσο κάτι που τον προβλημάτιζε ήταν τα όρια της ελευθερίας. Θεωρούσε ότι η ελευθερία μπορεί να κυριαρχεί μόνο σε μία πολιτισμένη κοινωνία και να ισχύσει μόνο για ανθρώπους που βρίσκονται σε κατάσταση ωριμότητας. Ακόμη υποστήριξε την απονομή ελευθερίας στις γυναίκες και στα κατώτερα στρώματα της μεσαίας τάξης. Μείζονος σημασίας είναι η εξής παρατήρηση: το άτομο δεν είναι υπόλογο στην κοινωνία για πράξεις που αφορούν αποκλειστικά και μόνο δικά του συμφέροντα, αλλά μόνο για

---

¹¹² J.S. Mill, 1998: 11-12

¹¹³ στο Περί Ελευθερίας, 1983: 7

¹¹⁴ Περί Ελευθερίας 1983: 7-8

όλες εκείνες τις πράξεις που βλάπτουν τα συμφέροντα άλλων. Ωστόσο δε θέτει τα κριτήρια που ορίζουν το πότε θίγονται αυτά τα συμφέροντα.¹¹⁵

Σύμφωνα με το Φιλήμονα Παιονίδη σε απόσπασμα από την ομιλία του Mill στο Πανεπιστήμιο St. Andrews, αποτυπώνεται η θέση του στο ζήτημα της εκπαίδευσης. Κάνει λόγο για ανθρώπους που αν εκπαιδευτούν σωστά δεν θα παραβιάζουν κανέναν ηθικό νόμο και θα ενθαρρύνονται ώστε να αποσπώνται από ποταπά αντικείμενα, όπως επίσης θα τους παρέχεται μία υψηλότερη αντίληψη για την επιτυχία στη ζωή. Ακόμη πρέπει να μάθουν ότι το σφάλμα και η πραγματική κακία, αλλά και η απουσία ευγενών στόχων και επιδιώξεων είναι επιλήψιμα. Μέσα από μία τέτοια εκπαίδευση θα μάθουν να σέβονται τον εαυτό τους. Πιστεύει ότι εκείνη μόνο η παιδεία μπορεί να οδηγήσει σε μία συνεχή δημοκρατική διακυβέρνηση και ότι το κράτος οφείλει να «αναγκάζει τους πολίτες του στην ευτυχία τους», ωστόσο δεν μπορεί να επεμβαίνει στην εκπαιδευτική διαδικασία με προγραμματικές διατάξεις. Θεωρεί ότι καθήκον του είναι να παρέχει με οικονομικά μέσα τις προϋποθέσεις για μια εκτεταμένη και γενική μόρφωση και παιδεία και στα εργατικά στρώματα. Ακόμα πρέπει να παρακινεί τους γονείς ώστε να οδηγούν τα παιδιά τους στη μόρφωση.¹¹⁶

Η εκπαίδευση που προτείνει ο Mill διακρίνεται σε ηθική, διανοητική και αισθητική. Η ηθική επιτελείται στην οικογένεια, η οποία αν έχει σωστή δομή μπορεί να αποτελέσει σχολείο αρετής. Στο σχολείο και στο Πανεπιστήμιο οι μαθητές πληροφορούνται για τις διάφορες ηθικές αντιλήψεις και παρέχεται η κατάλληλη μέθοδος ώστε ο καθένας μόνος του να βρει τις απαντήσεις στα ηθικά ερωτήματα. Επιπλέον και οι δάσκαλοι ανάλογα με τη στάση τους μπορούν να «διδάξουν» και να οδηγήσουν τους μαθητές να θέλουν να βελτιώσουν τον κόσμο. Θεωρεί ότι η ηθική αγωγή είναι πολύ σημαντική καθώς ο άνθρωπος δεν διαθέτει τα απαραίτητα εφόδια εκ φύσεως. Διαθέτει μόνο τη συμπάθεια, που όμως αν δεν καλλιεργηθεί φαίνεται μόνο σε μικρούς κύκλους ανθρώπων. Επίσης η ανέχεια είναι δυνατό να εξαλειφθεί από τη σοφία της κοινωνίας συνδυαστικά με την καλή θέληση και την πρόνοια των ατόμων. Και η ασθένεια είναι δυνατό να περιοριστεί εάν υπάρχει καλή φυσική και ηθική εκπαίδευση. Η διανοητική εκπαίδευση πρέπει να στοχεύει στην προετοιμασία

---

¹¹⁵ Περί Ελευθερίας, 1983: 8-10

¹¹⁶ Φιλήμων Παιονίδης, 2002: 26-27, Περί Ελευθερίας, 1983: 10

ατόμων που θα αναζητούν μεθοδικά την αλήθεια, που αναστοχάζονται τις πληροφορίες και τις γνώσεις που έχουν αποκτήσει. Για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο όμως αναφέρεται ότι πρέπει να υπάρχει συνδυασμός επιστημονικής και γλωσσικής εκπαίδευσης, ώστε με την πρώτη να βελτιώνεται η σκέψη και με τη δεύτερη η έκφραση. Η αισθητική εκπαίδευση περικλείεται στις δύο προηγούμενες, ωστόσο είναι σημαντική για την ολοκλήρωση του ατόμου. Αυτή η εκπαίδευση στοχεύει στο να καλλιεργήσει τα αισθήματα του ατόμου και μέσα από την τέχνη και την ποίηση να καταστήσει το άτομο ικανό να απολαμβάνει το ωραίο, που σύμφωνα με τον Mill¹¹⁷ αποτελεί παρότρυνση προς την ατομική τελείωση. Ένα ιδανικά όμορφο έργο τέχνης μας παροτρύνει να υπερβούμε τις δυνάμεις μας.¹¹⁸

Καθήκον των γονέων ως προς τα παιδιά τους, ισχυρίζεται ότι είναι να δημιουργήσουν «ανθρώπους». Ο γονέας οφείλει στην κοινωνία να κάνει το παιδί ένα καλό και χρήσιμο μέλος της. Όμως οφείλει και στο παιδί του να του παράσχει όσο μπορεί μία τέτοια εκπαίδευση, παροχές και μέσα, ώστε να ξεκινήσει με μία δίκαιη ευκαιρία και να καταφέρει με δική του προσπάθεια να έχει μία πετυχημένη ζωή.¹¹⁹

Στις πιο προηγμένες χώρες της Ευρώπης, οι εργάτες σε ένα πατριαρχικό σύστημα κυβέρνησης δεν θα μπορούσαν να είναι υποταγμένοι και αυτό το πέτυχαν μόνο όταν ξεκίνησαν να μαθαίνουν ανάγνωση και όταν άρχισαν να έχουν πρόσβαση σε εφημερίδες και πολιτικά φυλλάδια. Όταν ιεροκήρυκες άρχισαν να αντιτίθενται στα δόγματα που υποστήριζαν οι ανώτεροί τους, όταν συγκεντρώθηκαν σε αριθμό και ξεκίνησαν να εργάζονται κοινωνικά κάτω από την ίδια στέγη, όταν οι σιδηρόδρομοι άνοιξαν το δρόμο στις μεταφορές και άρχισαν οι αλλαγές πελατών και εργοδοτών, όταν ενθαρρύνθηκαν να διεκδικήσουν μία θέση στην κυβέρνηση μέσα από τα εκλογικά προνόμια, έπαψαν να είναι υπόδουλοι. Οι εργαζόμενες τάξεις άρχισαν να παίρνουν στα χέρια τους τα συμφέροντά τους και να κατανοούν ότι αυτά τα συμφέροντά έρχονται σε αντίθεση με τα συμφέροντα των εργοδοτών τους. Μερικοί από τις ανώτερες τάξεις κολακεύουν τους εαυτούς τους πιστεύοντας ότι αυτές οι τάξεις μπορούν αν εξουδετερωθούν από ηθικά διδάγματα και θρησκευτική εκπαίδευση,

---

¹¹⁷ στο Φιλήμων Παιονίδης, 2002

¹¹⁸ Φιλήμων Παιονίδης, 2002: 63, 92

¹¹⁹ J.S. Mill, 1998: 31)

όμως άφησαν το χρόνο να περάσει για την παροχή εκπαίδευσης που θα μπορούσε να εξυπηρετήσει τους σκοπούς τους. Οι αρχές της Μεταρρύθμισης δεν είχαν πλέον την ίδια αξία με παλιότερα και οι φτωχοί δεν δέχονταν πλέον ήθη και θρησκεία υπό την καθοδήγηση άλλων.¹²⁰

Ο Mill ασκεί κριτική στην παιδεία της εποχής του. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι επικρατεί μία αριστοκρατική αντίληψη που σε μεγάλο βαθμό είναι ρατσιστική. Αναφέρεται σε μία πνευματική ελίτ και με τον όρο «clerisy», αναφέρεται στους απόφοιτους πανεπιστημιακών σχολών, οι οποίοι είναι σε θέση να αναλάβουν διευθυντικές λειτουργίες του κράτους. Η μάζα πρέπει να καθοδηγείται και να διευθύνεται από τις συμβουλές των προαναφερθέντων, των λίγων, των πιο ικανών των πιο μορφωμένων. Από την άλλη καθένας μπορεί να μπει σε αυτό τον κύκλο των λίγων. Θεωρεί ότι η μόρφωση δεν είναι προνόμιο μιας ορισμένης τάξης και ότι είναι καθήκον κάθε δημοκρατικού καθεστώτος.¹²¹

Αναφέρει ότι το πολίτευμα επηρεάζει ιδιαίτερα τον χαρακτήρα των ανθρώπων. Η δημοκρατία για εκείνον είναι συνυφασμένη με τη μόρφωση. Πίστευε στην καθιέρωση του γενικού δικαιώματος της ψήφου, όμως ο κόσμος έπρεπε να είναι προετοιμασμένος για κάτι τέτοιο. Η προετοιμασία αυτή θεωρούσε ότι θα επέλθει μέσα από την παιδεία και τη μόρφωση. Πίστευε ακόμη ότι ο άνθρωπος έχει πολύ μεγάλη ικανότητα βελτίωσης και πως η λογική μπορεί να διαμορφώσει την πραγματικότητα. Ισχυρίζεται ότι η συμμετοχή στα κοινά είναι επωφελής διότι έχει επιμορφωτικό χαρακτήρα και βελτιώνει τις ηθικές δυνάμεις των συμμετεχόντων. «Μέσα από την ασχολία με τα κοινά μπορεί να μετριάσει κανείς τη φιλαυτία του, καθώς θα βλέπει ότι το κοινό καλό είναι και δικό του καλό».¹²² Επιπλέον αναφέρει ότι «μόνο ένα καθεστώς ισότητας εντός και εκτός της οικογένειας μπορεί να αποτελέσει στην καθημερινή ζωή πεδίο ηθικής καλλιέργειας».¹²³ Επίσης θεωρεί ότι η αξία των πολιτικών θεσμών εξαρτάται και από το βαθμό στον οποίο αυτοί προάγουν τη γενική πνευματική πρόοδο της κοινωνίας, που «σημαίνει την πρόοδο σε σχέση με τη διάνοια, την αρετή καθώς και με την πρακτική δραστηριότητα και την αποτελεσματικότητα και εν μέρει από το βαθμό τελειότητας με τον οποίο οργανώ-

---

¹²⁰ J.S. Mill, 1998: 135

¹²¹ Περί Ελευθερίας, 1983:10-11

¹²² Φιλήμων Παιονίδης, 2002: 38-39, Περί Ελευθερίας, 1983: 11

¹²³ Φιλήμων Παιονίδης, 2002: 38-39

νουν την ηθική, τη διανοητική και ενεργό αξία που ήδη υπάρχει, έτσι ώστε να λειτουργούν πράττοντας το καλύτερο για τις δημόσιες υποθέσεις». ¹²⁴ «Η έννοιά του για την ελευθερία καθώς και οι παραστάσεις του για την ωφελιμότητα, την παιδεία και την δημοκρατία ήταν κοινωνικά προσανατολισμένες.» ¹²⁵ «Πίστευε πως τα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα λύνονται με εξελικτικό, ειρηνικό τρόπο. Απέρριπτε τη βίαιη επανάσταση στον οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό τομέα σαν προϋπόθεση για την εξέλιξη προς έναν ειρηνικό σοσιαλισμό.» ¹²⁶ Ο Mill ήταν ενάντια στον ιμπεριαλισμό και θεωρούσε ότι κάθε λαός πρέπει να αυτοκυβερνάται. Ωστόσο η διακυβέρνηση πρέπει να γίνεται από μορφωμένους ανθρώπους, άρα η μόρφωση και η παιδεία θεωρούνται αυτονόητες προϋποθέσεις για κάθε υπεύθυνη πολιτική δραστηριότητα. ¹²⁷

Με την ενασχόληση των προαναφερθέντων οι φτωχοί πλέον είχαν βγει από τις καθοδηγητικές γραμμές. Οι μοντέρνες κοινωνίες έπρεπε να μάθουν ότι η ευημερία του ανθρώπου έπρεπε να υπάρχει κάτω από τα μέσα της δικαιοσύνης και της αυτοδιοίκησης, από της δικαιοσύνης και της σωφροσύνης, από μεμονωμένους πολίτες. Η θεωρία της εξάρτησης έτεινε να απαλλαχτεί από την αναγκαιότητα τέτοιων ιδιοτήτων στις εξαρτημένες τάξεις. Η εξάρτηση αυτή έτεινε να εξαλειφθεί, το μυαλό τους γινόταν ολοένα και λιγότερο συγκαταβατικό και η προοπτική για το μέλλον εξαρτιόταν από το βαθμό στον οποίο μπορούν να γίνουν λογικά άτομα. Η προσδοκία αυτή είναι ελπιδοφόρα και η διαδικασία αυτή είναι αργή. Ωστόσο υπάρχει η αυθόρμητη μάθηση στο νου του πλήθους, η οποία μπορεί να επιταχυνθεί και να βελτιωθεί με τη βοήθεια τεχνητών μέσων. Η κατάρτιση που επιτυγχάνεται μέσω εφημερίδων και πολιτικών φυλλαδίων μπορεί να μην είναι το καταλληλότερο μέσο διδασκαλίας, αλλά είναι προτιμότερο από το να μην υπάρχει καθόλου. Οι αναγνώστες των εφημερίδων ήταν σε θέση να κατανοήσουν τις αιτίες της συμφοράς που τους έπληξε και ότι η αιτία ήταν οι εργοδότες ή η κυβέρνηση. Τα ιδρύματα για διαλέξεις και συζητήσεις, η συλλογική διαβούλευση σε θέματα κοινού ενδιαφέροντος, τα συνδικάτα και οι πολιτικές αναταραχές, βοηθούν στο να αφυπνίζουν

---

¹²⁴ Φιλήμων Παιονίδης, 2002: 66

¹²⁵ Περί Ελευθερίας, 1983: 13

¹²⁶ Περί Ελευθερίας, 1983: 14,15

¹²⁷ Περί Ελευθερίας, 1983: 15

το δημόσιο πνεύμα, στο να διαδίδουν μία ποικιλία ιδεών στις μάζες και στο να εξάπτουν τη σκέψη στους περισσότερο νοήμονες. Ωστόσο η άμεση επίτευξη των πολιτικών προνομίων των λιγότερο μορφωμένων τάξεων ενδέχεται να επιβραδύνεται αντί να προωθεί την πρόοδό τους. Υπάρχει αμφιβολία ότι διεγείρονται από τη διαδικασία απόκτησής τους. Εν τω μεταξύ οι εργαζόμενες τάξεις είναι πλέον μέρος της κοινότητας και σε όλες τις συζητήσεις για το γενικό καλό εκείνοι ή μέρος αυτών είναι κοινωνοί. Επίσης είναι το κοινό όσων χρησιμοποιούν τον τύπο ως μέσο. Οι μέθοδοι διδασκαλίας μέσω των οποίων η εργατική τάξη αποκτά τις απόψεις της είναι προσβάσιμες τουλάχιστον στους πιο ενεργούς πολίτες. Μέσα από αυτές τις πηγές δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι θα αυξηθεί η νοημοσύνη τους ακόμα και με τις δικές τους δυνάμεις. Επίσης υπάρχει ελπίδα μεγάλων αλλαγών τόσο στην ποσότητα όσο και στην ποιότητα της σχολικής εκπαίδευσης μέσα από προσπάθειες ατομικές αλλά και της κυβέρνησης. Επιπλέον γρήγορη βελτίωση με λίγες διακοπές και αλλοιώσεις θα υπάρξει στην πρόοδο και στην πνευματική καλλιέργεια της μάζας, αλλά και στις αρετές που εξαρτώνται από αυτό.¹²⁸

Από την προαναφερθείσα αύξηση της νοημοσύνης αναμένονται πολλά αποτελέσματα, όπως για παράδειγμα ότι θα είναι λιγότερο πρόθυμοι να ηγούνται και να καθοδηγούνται από το κύρος των ανωτέρων. Δεν θα επιθυμούν να τους κρατούν σε νοητική υποταγή. Η θεωρία της εξάρτησης και της προστασίας θα είναι ανυπόφορη και θα απαιτήσουν η συμπεριφορά τους και η κατάστασή τους να είναι ουσιαστικά αυτοδιοικούμενη. Είναι επίσης πιθανό να ζητήσουν την παρέμβαση του νομοθετικού σώματος σε διάφορες υποθέσεις και δεν θα δέχονται κανόνες σχεδιασμένους για αυτούς από άλλους. Θα έπρεπε να σέβονται την ανωτερότητα στη νοημοσύνη και τη γνώση, αλλά και τη γνώμη όποιου είναι γνώστης ενός θέματος.¹²⁹

Ο Mill υποστηρίζει ότι κανένα εχέφρον άτομο δεν θα ήθελε να μεταμορφωθεί σε ηλίθιο, κανένας μορφωμένος να γίνει αμαθής, κανένας άνθρωπος με συναισθήματα και συνείδηση να καταστεί εγωιστής και φαύλος, ακόμα και αν πείθονταν ότι οι ηλίθιοι, οι αμαθείς και οι εγωιστές έχουν περισσότερα απ' ό,τι εκείνος. Ισχυρίζεται ότι κανείς δεν θα ήθελε να ξεπουλήσει εκείνα που

---

¹²⁸ J.S. Mill, 1998: 136-137

¹²⁹ J.S. Mill, 1998: 324

τον κάνουν να υπερισχύει. Ωστόσο αναφέρεται ότι ένα ον με περιορισμένη ικανότητα για απόλαυση έχει περισσότερες πιθανότητες να είναι πλήρως ικανοποιημένο. Πολλές φορές όμως οι άνθρωποι επιλέγουν το εγγύτερο αγαθό, παρότι γνωρίζουν ότι η αξία του είναι μηδαμινή και αυτό συμβαίνει λόγω του αδύναμου χαρακτήρα τους. Συχνά επίσης χάνουν τις φιλοδοξίες τους, αφού χάνουν τις διανοητικές κλίσεις τους, λόγω έλλειψης χρόνου ή γιατί δεν τους ικανοποιούν πλέον.¹³⁰

Με την έννοια ελευθερία, ο Mill εννοούσε την ελευθερία του πολίτη, την κοινωνική ελευθερία. Πρόκειται για τη φύση και τα όρια της εξουσίας, την οποία νόμιμα δύναται να ασκεί η κοινωνία στο άτομο. Σε όλο το φάσμα της ιστορίας διακρίνεται μία πάλη μεταξύ ελευθερίας και εξουσίας. Αρχικά προσπαθούσαν οι άνθρωποι να θέσουν όρια στην εξουσία την οποία μπορούσε να ασκεί ο κυβερνών στην κοινότητα. Έτσι ο περιορισμός αυτός θεωρούνταν ελευθερία. Με την αναγνώριση των πολιτικών δικαιωμάτων και ασυλιών, εάν ο κυβερνών τα παραβίαζε η αντίσταση ήταν δικαιολογημένη. Αργότερα με τη θέσπιση συνταγματικών διατάξεων, με τις οποίες η συναίνεση της κοινότητας ή κάποιου σώματος, που εκπροσωπεί τα συμφέροντά του, έγινε αναγκαία προϋπόθεση για ορισμένες από τις πιο σημαντικές πράξεις της κυβερνητικής εξουσίας.¹³¹ Αργότερα έγινε μία προσπάθεια να ταυτιστεί η κυβέρνηση με το λαό και η βούληση του λαού να είναι και η βούληση της κυβέρνησης.¹³² Όμως έγινε αντιληπτό ότι εκφράσεις όπως «αυτοκυβέρνηση» και «η εξουσία που επιβάλλει ο λαός στον εαυτό του» δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Υπάρχει η πιθανότητα ο λαός να επιθυμεί να καταπιέσει μέλη της κοινωνίας και έτσι είναι απαραίτητο να ληφθούν ορισμένα μέτρα.¹³³ Η «τυραννία της πλειοψηφίας» είναι ένα γεγονός και η κοινωνία δεν πρέπει να εφησυχάζει. Είναι αναγκαία η προστασία από την τυραννία της κυρίαρχης γνώμης και του δημόσιου αισθήματος. Υπάρχει κάποιο όριο ως προς τη νόμιμη επέμβαση της συλλογικής γνώμης στην ανεξαρτησία του ατόμου.¹³⁴ «Όλα όσα καθιστούν πολύτιμη την ανθρώπινη ύπαρξη εξαρτώνται από την επιβολή περιορισμών στις πράξεις των άλλων ανθρώπων. Πρέπει, επομένως να επιβάλλονται κά-

---

¹³⁰ Φιλήμων Παιονίδης: 83-84, 85-86

¹³¹ Περί Ελευθερίας, 1983: 19-20

¹³² Περί Ελευθερίας, 1983: 19

¹³³ Περί Ελευθερίας, 1983: 23

¹³⁴ Περί Ελευθερίας, 1983: 24-25

ποιοι κανόνες συμπεριφοράς, να επιβάλλονται, πρώτα πρώτα, δια του νόμου και, σε πολλά πράγματα στα οποία δεν ενδείκνυται η ανάμιξη των νόμων, με την κοινή γνώμη.»¹³⁵ «Η πλειοψηφία δεν έχει μάθει ακόμα να αντιλαμβάνεται την εξουσία της κυβέρνησης ως δική της εξουσία ή τις κυβερνητικές γνώμες ως δικές της.»¹³⁶ Όσον αφορά στην κυβερνητική παρέμβαση, δεν υπάρχει κάποια αναγνωρισμένη αρχή που να κρίνει την ορθότητα ή μη αυτής της παρέμβασης. Για αυτό το λόγο και οι δύο πλευρές σφάλλουν, και οι άνθρωποι σχεδόν με την ίδια συχνότητα επικαλούνται ή καταδικάζουν την επέμβαση της κυβέρνησης.¹³⁷

Ο Mill θεωρεί ότι οι άνθρωποι ατομικά ή συλλογικά, έχουν δικαίωμα να επεμβαίνουν στην ελευθερία δράσης οποιουδήποτε, μόνο όταν πρόκειται για την αυτοπροστασία τους. Ακόμη μπορεί να ασκείται εξουσία σε οποιοδήποτε μέλος μιας πολιτισμένης κοινότητας, χωρίς εκείνο να το θέλει, μόνο όταν πρόκειται να αποφευχθεί η ζημία των άλλων. Η επιβολή είτε με άμεση μορφή της είτε μέσω ποινών ή τιμωριών για επίδειξη ανυπακοής δεν είναι αποδεκτή ως μέσο για την ωφέλεια των ανθρώπων. Μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο όταν πρόκειται για προστασία άλλων.¹³⁸

Το ζήτημα της κρατικής παρέμβασης κατέχει σημαντική θέση στο έργο του Mill. Πολλές φορές αναφέρει ότι μη ρυθμισμένες ανταγωνιστικές αγορές αποτυγχάνουν στο να προάγουν τους στόχους της κοινωνίας και ορίζει απαραίτητη την κυβερνητική παρέμβαση σε διάφορους τύπους υποθέσεων. Θεωρεί ότι είναι σκόπιμο η κυβέρνηση να χρηματοδοτεί κλασικά δημόσια αγαθά, όπως φάρoi, πανεπιστήμια και ιδρύματα έρευνας των οποίων η φύση περικλείει επαρκή ιδιωτική χρηματοδότηση καθώς τα πλεονεκτήματά τους δεν μπορούν να αφαιρεθούν από ανθρώπους που αρνούνται να πληρώσουν μία τιμή για αυτά. Πολλά πολύτιμα έργα όπως δρόμοι, σιδηρόδρομοι, νοσοκομεία κ.α. που δεν είναι εγγενώς δημόσια αγαθά αναφέρεται ότι έτσι κι αλλιώς θα πρέπει να προωθούνται από την κυβέρνηση γιατί οι ιδιώτες ενδέχεται να είναι

---

¹³⁵ Περί Ελευθερίας, 1983: 25

¹³⁶ Περί Ελευθερίας, 1983: 30-31

¹³⁷ Περί Ελευθερίας, 1983: 30-31

¹³⁸ Περί Ελευθερίας, 1983: 31-33

πολύ φτωχοί ή όχι και τόσο νοήμονες ώστε να εκτιμήσουν τους σκοπούς ή όχι επαρκώς εξασκημένοι στην κοινή δράση.¹³⁹

Ισχυρίζεται ότι η κοινωνία και η πολιτεία δεν πρέπει να επιβάλλουν ένα πρότυπο βίου, ωστόσο αυτό δε σημαίνει ότι δεν πρέπει να επεμβαίνουν όταν υπάρχουν συμπεριφορές που δεν αρμόζουν στο τελειοκρατικό ιδεώδες του Mill. Είναι υπέρμαχος της έμμεσης παρέμβασης, όπως για παράδειγμα όσον αφορά στα οινοπνευματώδη ποτά, ισχυρίζεται ότι είναι προτιμότερο να επιβληθεί φορολογία ώστε να περιοριστεί η χρήση τους. Έτσι από την πλευρά της κυβέρνησης επιβάλλεται λεπτότητα και αυτοσυγκράτηση.¹⁴⁰

Όσοι κατά καιρούς έχουν μιλήσει για το ζήτημα της κρατικής παρέμβασης σε διάφορα θέματα, όπως στην εκπαίδευση, στη μείωση των ωρών εργασίας, στη φροντίδα των φτωχών κ.α., έχουν αντιμετωπίσει μεγάλες διαφωνίες σχετικά με το αν πρέπει να υπάρχει παρέμβαση ή όχι. Οι υποστηρικτές της αναφέρονται στην κυβερνητική παρέμβαση. Ωστόσο αυτό σύμφωνα με τον Mill, ενέχει και κινδύνους. Υπάρχουν δύο είδη κυβερνητικής παρέμβασης. Πρόκειται για την εξουσιαστική παρέμβαση, σύμφωνα με την οποία η κυβέρνηση απαγορεύει τους ανθρώπους να κάνουν συγκεκριμένα πράγματα ή να τα κάνουν χωρίς την έγκρισή της. Ωστόσο μπορεί να υπαγορεύει συγκεκριμένα πράγματα. Από την άλλη πλευρά μπορεί η κυβέρνηση να μην αναγκάζει μέσω κανόνων, αλλά να προσφεύγει σε πολιτικές που δεν ακολουθούνται συχνά από κυβερνήσεις και από τις οποίες μπορεί να γίνουν σημαντικά πράγματα, δίνοντας συμβουλές και δημοσιεύοντας πληροφορίες ή αφήνοντας τα άτομα ελεύθερα να επιτύχουν οποιοδήποτε σκοπό γενικού ενδιαφέροντος, με τα δικά τους μέσα. Δεν παρεισφρέει στο εκπαιδευτικό έργο αλλά δεν εμπιστεύεται τους σκοπούς μόνο σε εκείνους. Είναι διαφορετικό να παρέχεις σχολεία και κολέγια από το να απαιτείς οι καθηγητές να έχουν κυβερνητική άδεια.¹⁴¹

Η εξουσιαστική κυβερνητική παρέμβαση έχει μία περιορισμένη σφαίρα νόμιμης ενέργειας από ότι η άλλη. Μία αντίρρηση σχετικά με αυτού του είδους την κυβερνητική παρέμβαση, σχετίζεται με τις υποχρεωτικές εισφορές οι οποίες επιδεινώνονται με τα δαπανηρά μέτρα ασφαλείας και τους επαχθείς περιορισμούς που είναι απαραίτητοι για να αποτρέψουν την υπεκφυγή της υπο-

---

¹³⁹ J.S. Mill, 1998: xxxix-xl-xli

¹⁴⁰ Φιλήμων Παιονίδης, 2002:36-37

¹⁴¹ J.S. Mill, 1998: 324-325

χρεωτικής φορολογίας. Επίσης κάθε αύξηση των λειτουργιών στις οποίες εμπλέκεται η κυβέρνηση αυξάνει τη δύναμή της τόσο στη μορφή εξουσίας όσο και με έμμεση μορφή επιρροή. Μία ακόμη αντίρρηση βρίσκεται στο ζήτημα των αρχών του διαχωρισμού της εργασίας. Κάθε προστιθέμενη λειτουργία που αναλαμβάνει η κυβέρνηση είναι μια νέα ασχολία που επιβάλλεται σε ένα σώμα που είναι ήδη υπερφορτωμένο με καθήκοντα. Η κυβέρνηση δεν είναι μία ονομασία για μία λειτουργία ή για έναν αριθμό λειτουργιών. Υπάρχει ήδη ένας διαχωρισμός της εργασίας ακόμα και στο διαχειριστικό σώμα.¹⁴²

Αν και μία καλύτερη οργάνωση της κυβέρνησης θα μπορούσε να μειώσει την ένσταση σχετικά με τον πολλαπλασιασμό των καθηκόντων. Η αλήθεια είναι ότι σε πιο προηγμένες κοινωνίες η πλειοψηφία των πραγμάτων που γίνονται υπό την παρέμβαση της κυβέρνησης εκτελούνται χειρότερα απ' όταν εμπλέκεται το ατομικό συμφέρον. Αν η κυβέρνηση απέκλειε ή εκτόπιζε τους επιμέρους οργανισμούς, είτε αναπλήρωνε λιγότερο αρμόδια με περισσότερο αρμόδια άτομα ή αν άλλαζε το δικό της τρόπο εργασίας, με όλους τους τρόπους που θα δοκιμάζονταν από ικανούς ανθρώπους για να πετύχουν τον ίδιο στόχο, τότε θα υπήρχαν ευνοϊκότεροι όροι για πρόοδο, απ' ότι θα υπήρχε σε ένα ομοιόμορφο σύστημα. Αν η κυβέρνηση μπορούσε να συμπεριλάβει σε κάθε υπηρεσία της τους πιο διαπρεπείς, διανοούμενους, με πνευματική αντίληψη και ενεργούς πολίτες, δεν θα ήταν λιγότερο επιθυμητό ότι η συμπεριφορά μιας μεγάλης μερίδας των υποθέσεων της κοινωνίας θα έπρεπε να αφεθεί στα χέρια των άμεσα ενδιαφερόμενων. Αν και τα βιβλία και η σχολική υποδομή είναι απαραίτητα, το η πρακτική εμπειρία είναι σημαντικό μέρος της χρήσιμης εκπαίδευσης του ανθρώπου. Χωρίς αυτή δεν θα μπορούσε να έχει μία καλή συμπεριφορά και να προσαρμοστεί στα μέσα για να πετυχαίνει τους σκοπούς του. Η κατάρτιση είναι μία μόνο προϋπόθεση για τη νοητική ανάπτυξη. Μία άλλη αναγκαία προϋπόθεση είναι η έντονη άσκηση των δραστικών μορφών ενέργειας, της εργασίας, της εφευρετικότητας, της δικαιοσύνης, του αυτοελέγχου. Το φυσικό κίνητρο για αυτά είναι οι δυσκολίες της ζωής. Η εκπαίδευση των ανθρώπων που περιμένουν από τους άλλους να ολοκληρωθούν οι δικές τους υποθέσεις ή την εντολή της κυβέρνησης, είναι ελλιπής.¹⁴³

---

¹⁴² J.S. Mill, 1998: 326-329

¹⁴³ J.S. Mill, 1998: 331-333

Ο Mill ισχυρίζεται ότι εκείνοι οι οποίοι χρειάζεται να «γίνουν εξυπνότεροι» και καλύτεροι, είναι εκείνοι που το επιθυμούν λιγότερο. Ακόμα και να το επιθυμούσαν, αναφέρει ότι δεν θα ήταν ικανοί να βρουν τον τρόπο από μόνοι τους. Συμβαίνει συχνά σε ένα εθελοντικό σύστημα, όταν ο σκοπός δεν είναι ποθητός, τα μέσα δεν θα προσφερθούν και οι άνθρωποι που χρειάζονται βελτίωση έχουν ελλιπή ή εσφαλμένη αντίληψη για το τι θέλουν. Τα εφόδια που ζητούνται από την αγορά θα είναι εκείνα τα οποία είναι απαραίτητα. Έτσι μία καλοπροαίρετη και πολιτισμένη κυβέρνηση ίσως σκεφτεί ότι πρέπει να δημιουργήσει ένα βαθμό καλλιέργειας πάνω από το μέσο όρο της κοινότητας που κυβερνά και θα έπρεπε να είναι σε θέση να προσφέρει καλύτερη εκπαίδευση και κατάρτιση από ότι αυθόρμητα απαιτείται από τους περισσότερους. Η εκπαίδευση ωστόσο είναι ένα από τα πράγματα που είναι αποδεκτά να προάγονται από την κυβέρνηση. Υπάρχουν στοιχειώδη αντικείμενα και στοιχειώδης γνώση που πρέπει όλοι οι άνθρωποι να αποκτήσουν από την παιδική τους ηλικία.¹⁴⁴

Κατά τον Φιλήμονα Παιονίδη, ο Mill, προσδιόρισε την ηδονιστική θεωρία, η οποία ήταν βασισμένη στον ωφελιμισμό. Σύμφωνα με αυτή οι άνθρωποι δεν επιθυμούν κάθε είδους ηδονή, αλλά τις ποιοτικά ανώτερες δηλαδή εκείνες που περιλαμβάνουν τις ηδονές που σχετίζονται με την πνευματική καλλιέργεια και τη μόρφωση, την ευφυΐα και την αλτρουιστική στάση. Στην πραγματικότητα όμως πολλοί αρκούνται στις σωματικές ηδονές. Οπότε υποστηρίζει ότι η απόλαυση και η καλλιέργεια ανώτερων ηδονών γίνεται κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, όπως ελεύθερος χρόνος και εξωτερικά ερεθίσματα. Εάν οι γονείς είναι υπεύθυνοι για τα παιδιά και δεν καταφέρουν να φέρουν εις πέρας αυτό το καθήκον θεωρείται αθέτησή του, τόσο απέναντι στα παιδιά όσο και στα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας. Αυτό γιατί εκείνοι είναι που θα πληγούν από τις συνέπειες της άγνοιας και της έλλειψης της εκπαίδευσης των συμπολιτών τους. Είναι μέλημα της κυβέρνησης να επιβάλλει νομικά στους γονείς να παρέχουν στα παιδιά στοιχειώδη μόρφωση. Ωστόσο παράλληλα επιβάλλεται να ελέγχουν την προσβασιμότητα σε αυτή τη στοιχειώδη κατάρτιση.¹⁴⁵

---

¹⁴⁴ J.S. Mill, 1998: 338-340

¹⁴⁵ J.S. Mill, 1998: 338-340, Φιλήμων Παιονίδης, 2002: 46

Θεωρεί ότι είναι αυτονόητο το κράτος να απαιτεί μέχρι ένα σημείο και να επιβάλλει ακόμα την εκπαίδευση. Ωστόσο διερωτάται εάν υπάρχει κάποιος που να μπορεί να υποστηρίξει αυτή την αλήθεια. Αναφέρει ότι όλοι αναγνωρίζουν την υποχρέωση των γονέων να προσφέρουν εκπαίδευση στο παιδί τους, όμως ενώ είναι καθήκον τους να προσφέρουν μόρφωση στα παιδιά, δεν υποχρεώνονται να εκτελέσουν αυτό το καθήκον. Και αντί να επιβληθεί η καταβολή κάθε προσπάθειας από την πλευρά των γονέων, αφήνεται το δικαίωμα σε αυτούς να αποφασίσουν, ειδικά μάλιστα όταν παρέχεται δωρεάν. Έχει τη γνώμη ότι όπως είναι βασικό για ένα παιδί η τροφή, άλλο τόσο είναι και η εκπαίδευση, η διδασκαλία. Θεωρείται ηθικό έγκλημα από τον Mill η παράλειψη αυτού του καθήκοντος. Έτσι εάν παραλείπεται από τους γονείς θα έπρεπε να εκτελείται από το κράτος.¹⁴⁶

Σύμφωνα με τον Mill, πιθανώς να μπορούμε να διαφωνήσουμε με το γεγονός ότι η εκπαίδευση των παιδιών είναι ένα από τα απαραίτητα έξοδα των γονέων ακόμα και της εργατικής τάξης. Επίσης θα μπορούσαμε να διαφωνήσουμε με το γεγονός ότι είναι επιθυμητό οι γονείς να πρέπει να θεωρούν ότι είναι υποχρέωσή τους να εκπληρώσουν τα καθήκοντά τους με τις δικές τους δυνατότητες και ότι παρέχοντας εκπαίδευση σε βάρος των άλλων όπως και μέσα διαβίωσης, μειώνει αναλογικά το όριο του βασικού μισθού. Αυτή η συζήτηση όμως θα είχε αξία αν το ζήτημα ήταν η αντικατάσταση της δημόσιας πρόνοιας, για το τι θα κάνουν τα άτομα για τον εαυτό τους, αν όλοι οι γονείς της εργατικής τάξης αναγνώριζαν και εκπλήρωναν το καθήκον τους παρέχοντας κατάρτιση στα παιδιά τους με δικά τους έξοδα. Οι γονείς όμως δεν εκτελούν αυτό το καθήκον τους και δεν συμπεριλαμβάνουν την εκπαίδευση στα απαραίτητα έξοδα που πρέπει να παρέχεται από τους μισθούς τους, ωστόσο το γενικό όριο των μισθών δεν επαρκεί και είναι υποχρεωμένοι να το καλύψουν με άλλες πηγές. Το ζήτημα δε βρίσκεται μεταξύ κυβερνητικής και ιδιωτικής κερδοσκοπίας, αλλά μεταξύ κυβερνητικής πρόνοιας και φιλανθρωπίας, μεταξύ δηλαδή κυβερνητικής παρέμβασης και παρέμβασης συνεργασιών μεταξύ των ατόμων. Δεν είναι επιθυμητό όμως οτιδήποτε δημιουργείται από έξοδα που προέρχονται από αναγκαστική φορολογία, εφόσον γίνεται ήδη ικανοποιητικά από την ατομική γενναιοδωρία. Ο Mill υποστηρίζει ότι μέλημα της

---

¹⁴⁶ Περί Ελευθερίας, 1983: 175-176

κυβέρνησης είναι να μειώνει το έλλειμμα δίνοντας χρηματική υποστήριξη στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση/δημοτικά σχολεία, και να τα κάνει προσβάσιμα σε όλα τα παιδιά και των φτωχότερων τάξεων, είτε δωρεάν είτε καταβάλλοντας οι μαθητές ένα αμελητέο ποσό.¹⁴⁷

Για ένα πράγμα πρέπει να επιμείνουμε σθεναρά υποστηρίζει, και αυτό είναι ότι η κυβέρνηση δεν θα έπρεπε να διεκδικεί μονοπώλιο για την εκπαίδευση τόσο στα χαμηλότερα στρώματα όσο και στα ανώτερα, δεν θα έπρεπε να ασκεί εξουσία ή επίδραση και να παρακινεί τους ανθρώπους να καταφεύγουν στους εκπαιδευτικούς της αρεσκείας τους έναντι άλλων, όπως επίσης και να μην προσδίδει ιδιάζοντα πλεονεκτήματα σε όσους έχουν καταρτιστεί από εκείνους. Αν και οι δάσκαλοι της κυβέρνησης πιθανόν να είναι καλύτεροι από την πλειονότητα των ιδιωτικών, σίγουρα δεν μπορούν να ενσωματώσουν όλη τη γνώση και την οξύτητα που μπορεί να υπάρχει σε όλους τους δασκάλους μαζί και είναι επιθυμητό να αφηθούν όσο το δυνατό περισσότεροι ανοιχτοί δρόμοι για τον επιθυμητό σκοπό. Δεν είναι ανεκτό η κυβέρνηση είτε νομικά είτε πρακτικά να έχει τον πλήρη έλεγχο της εκπαίδευσης των ανθρώπων. Η κυβέρνηση μπορεί να ιδρύει σχολεία ή κολέγια, αλλά δεν επιτρέπεται να δωροδοκεί ή να υποχρεώνει κανέναν να πάει σε αυτά. Είναι δικαιολογημένο να ζητά από όλους να καταρτιστούν, αλλά δεν μπορεί να επιβάλλει το πώς και το από ποιον.¹⁴⁸

Ωστόσο το ζήτημα που προκύπτει ύστερα από την ανάληψη της εκπαίδευσης από το κράτος, είναι το τι πρέπει να διδάσκεται και το πώς. Από εκεί έχουν προκύψει διαμάχες, που αναλώνουν το χρόνο της ουσιαστικής εκπαίδευσης. Ο Mill ισχυρίζεται πώς αν λυθεί το συγκεκριμένο ζήτημα τότε υπάρχει η δυνατότητα η κυβέρνηση να απαλλαγεί από την ευθύνη αυτή. Έτσι οι γονείς θα μπορούν να εξασφαλίσουν μόνοι τους αυτή την εκπαίδευση και το κράτος θα περιοριστεί στο να παρέχει τα έξοδα σε παιδιά που δεν έχουν τη δυνατότητα να πληρώσουν.¹⁴⁹

Ο φόβος του Mill για την κρατική παρέμβαση στην εκπαίδευση σχετίζεται με τη κατεύθυνση που θα δώσει εκείνη στην εκπαίδευση. Είναι αρνητικός σε μία εκπαίδευση που κατευθύνεται από την κυβέρνηση. Θεωρεί ότι έτσι θα

---

¹⁴⁷ J.S. Mill, 1998: 340, 343-341

¹⁴⁸ J.S. Mill, 1998: 341-342

¹⁴⁹ Περί Ελευθερίας, 1983: 176)

διαπλαστούν άνθρωποι όμοιοι και πάντα διαπλάθονται με βάση το πρότυπο του εξυπηρετεί την εκάστοτε κυρίαρχη δύναμη. Επιβάλλεται ένας δεσποτισμός επί του νου άρα και επί του σώματος. Εντούτοις πιστεύει ότι αν πρέπει να είναι κρατική η εκπαίδευση τότε θα πρέπει να περιοριστεί ώστε να είναι απλά ένα παράδειγμα, ένα ερέθισμα. Βέβαια θεωρεί ότι δεν ισχύει το ίδιο για μία κοινωνία που υστερεί πολύ. Αν όμως μία χώρα έχει ανθρώπους που μπορούν να προσφέρουν παιδεία υπό την αιγίδα της κυβέρνησης, οι ίδιοι θα πρέπει να είναι ικανοί και πρόθυμοι να προσφέρουν εξίσου καλή παιδεία σε εθελοντική βάση. Όσον αφορά στην αμοιβή τους, αυτή σύμφωνα με τον Mill θα μπορεί να εξασφαλιστεί με τη θέσπιση ενός νόμου περί υποχρεωτικής εκπαίδευσης σε συνδυασμό με την κρατική αρωγή προς εκείνους που αδυνατούν να καλύψουν σχετική δαπάνη.¹⁵⁰

Σημαντική είναι η φράση του Mill περί ελευθερίας της γνώμης: «Η δυνατότητα κρίσης παρέχεται στους ανθρώπους για να τη χρησιμοποιούν.» Θεωρεί ότι κανείς δεν έχει το δικαίωμα να καταπνίγει τη γνώμη κάποιου, όσο λαθεμένη και αν τη θεωρεί. Κάθε γενιά καταρρίπτει αλήθειες του παρελθόντος, όμως για να γίνει αυτό πρέπει να μπορούν να ακούγονται όλες οι γνώμες. Έτσι και οι κυβερνήσεις οφείλουν να σχηματίζουν όσο το δυνατό πιο αληθινές γνώμες, εντούτοις χωρίς να τις επιβάλλουν σε κανέναν. Ακόμη πιστεύει ότι κανένα ον δεν μπορεί να έχει οποιαδήποτε λογική βεβαιότητα ότι η γνώμη του είναι σωστή. Ακόμα και όταν ο άνθρωπος κάνει λάθη, έχει τη δυνατότητα να τα διορθώνει με συζήτηση και με εμπειρία, η οποία θα ακολουθεί μία συζήτηση από την οποία θα κατευθύνεται. Το σημαντικό μίας αληθινής γνώμης είναι ότι ακόμα και αν εξαλειφθεί κάποιες φορές, πάντα θα υπάρχουν άνθρωποι που θα την ανακαλύπτουν ξανά μέχρι να αντέξει σε όλες τις μεταγενέστερες προσπάθειες καταστολής της. Ένα από τα σημαντικότερα σφάλματα του ανθρώπου κατά τον Mill οφείλεται στη μοιραία τάση του να μη σκέφτεται ένα πράγμα όταν δεν αμφισβητείται πια. Υποστηρίζει επίσης ότι όσο οι άνθρωποι τελειοποιούνται τόσο αυξάνονται τα δόγματα που δεν αμφισβητούνται ή που δεν υπάρχουν αμφιβολίες για αυτά και η ευημερία των ανθρώπων μπορεί να μετρηθεί κατά κάποιο τρόπο με τον αριθμό και τη σοβαρότητα των αληθειών που καταλήγουν να είναι αδιαμφισβήτητες. Εκτός όμως από τις αληθείς και μη

---

¹⁵⁰ Περί Ελευθερίας, 1983: 176-177

αληθείς γνώμες υπάρχουν και εκείνες οι διιστάμενες που συμμερίζονται την αλήθεια και η μη συμπίπτουσα γνώμη είναι αναγκαία, γιατί παρέχει το υπόλοιπο της αλήθειας, που μόνο ένα μέρος της εμπεριέχεται στην παραδεκτή γνώμη. Έτσι λόγω της μερικότητας αυτής των κυρίαρχων γνωμών, κάθε γνώμη που περιέχει το τμήμα της αλήθειας το οποίο όμως δεν βρίσκεται στην ευρέως κοινή γνώμη, πρέπει να θεωρείται πολύτιμη. Βέβαια είναι πιθανό με την αλήθεια να υπάρχει και ένα μέρος σφάλματος και σύγχυσης.¹⁵¹

Η ελευθερία της γνώμης και της έκφρασης είναι αναγκαίες για τη διανοητική ευημερία των ανθρώπων και αυτό σύμφωνα με τον Mill, ισχύει για τέσσερις λόγους: α. Αν απαγορευτεί η έκφραση οποιασδήποτε γνώμης, υπάρχει πιθανότητα αυτή να είναι αληθινή. Αν το αρνηθούμε σημαίνει ότι θεωρούμε δεδομένο το δικό μας αλάθητο. β. Ακόμα και αν μία γνώμη είναι εσφαλμένη, ενδέχεται να περιέχει ένα μέρος αλήθειας, αν και δεν μπορούμε να μιλήσουμε για ολική αλήθεια. γ. Ακόμα και για την κυρίαρχη γνώμη, αν δεν υπάρχει η δυνατότητα αμφισβήτησής της, μερικοί θα την υποστηρίξουν χωρίς απαραίτητα να την κατανοούν. δ. Το νόημα του δόγματος ενδέχεται να χαθεί ή να εξασθενήσει και να μην έχει ουσιώδη επίδραση στο χαρακτήρα και τη συμπεριφορά των ανθρώπων.¹⁵²

Ωστόσο οι γνώμες μπορούν να «χάσουν την ασυλία τους», όταν υποκινούν πράξεις επιβλαβείς. Οι πράξεις που μπορούν να βλάψουν τους άλλους πρέπει να ελέγχονται, ακόμα και με κρατική παρέμβαση. Όταν όμως μία πράξη δεν ενοχλεί τους άλλους η εκδήλωση της ατομικότητας είναι επιθυμητή. Πρέπει να γίνεται κατανοητό κατά τον Mill ότι η ελεύθερη ανάπτυξη της ατομικότητας είναι ουσιώδες στοιχείο της ανθρώπινης ευημερίας και είναι αναπόσπαστο κομμάτι του πολιτισμού, της εκπαίδευσης, της αγωγής, της πνευματικής καλλιέργειας. Ο Mill ενστερνίζεται τη γνώμη του Χούμπολτ, δηλαδή ότι στόχος του ανθρώπου πρέπει να είναι η ατομικότητα δύναμης και ανάπτυξης. Για να επιτευχθεί όμως αυτό είναι αναγκαία η ελευθερία και η ποικιλία καταστάσεων. Έτσι προκύπτει η ατομική ζωτικότητα και η πολύμορφη ανομοιογένεια, που αν συνδυαστούν προάγουν την πρωτοτυπία.¹⁵³

---

¹⁵¹ Περί Ελευθερίας, 1983: 41-48, 62, 82-83, 86-87

¹⁵² Περί Ελευθερίας, 1983: 95-96

¹⁵³ Περί Ελευθερίας, 1983: 100-103

Οι νέοι, υποστηρίζει, ότι πρέπει να διδάσκονται και να εκπαιδεύονται με τέτοιο τρόπο ώστε να γνωρίζουν και να επωφελούνται απ' τα βεβαιωμένα αποτελέσματα της εμπειρίας. Όμως ο καθένας πρέπει να έχει φτάσει σε μία διανοητική ικανότητα ώστε να μπορεί να ερμηνεύει την εμπειρία με δικό του τρόπο. Οι ανθρώπινες δυνάμεις της αντίληψης, της κρίσης, της διάκρισης του ορθού, της νοητικής ενεργητικότητας ακόμα και της ηθικής προτίμησης ασκούνται μόνο μέσα από την επιλογή.¹⁵⁴

Σύμφωνα με τον Mill, ένας άνθρωπος ενεργεί άσχημα, όχι λόγω των ισχυρών επιθυμιών του, αλλά λόγω ασθενούς συνείδησης. Οι ζωηρές ορμές ενός ανθρώπου είναι η ενεργητικότητά του, και αυτή μπορεί να χρησιμοποιηθεί με κακό και με καλό τρόπο. Όσο πιο ανεπτυγμένη είναι η ατομικότητα κάποιου, τόσο πιο πολύτιμο γίνεται το άτομο για τον εαυτό του, άρα και για τους άλλους. Για να έχει ίσες ευκαιρίες η φύση κάθε ατόμου, είναι σημαντικό να επιτρέπεται στα άτομα να ζουν διαφορετικά. Η ατομικότητα ισοδυναμεί με την ανάπτυξη και η ανάπτυξη αυτής μπορεί να διαμορφώσει άτομα ανεπτυγμένα.¹⁵⁵

Η ελευθερία δημιουργεί έδαφος πρόσφορο στην ιδιοφυΐα, στην πρωτοτυπία σκέψης και πράξης. Καθετί σοφό ή ευγενές πρέπει να εγκαινιάζεται πρώτα πρώτα από από ένα άτομο. Ο Mill θεωρεί μεγάλο κίνδυνο το γεγονός ότι ολοένα και λιγότεροι άνθρωποι τολμούν να είναι εκκεντρικοί. Τείνει να υπάρχει μία εξομοίωση, ολοένα και μεγαλύτερη. Και ο κίνδυνος βρίσκεται ακόμα περισσότερο στο σημείο όπου ο άνθρωπος δεν θα μπορεί να δει την ανομοιότητα, δεν θα μπορεί καν να τη διανοηθεί.¹⁵⁶ «Από τη στιγμή που οποιαδήποτε πλευρά της συμπεριφοράς ενός ατόμου θίγει τα συμφέροντα των άλλων, περιέχεται στη δικαιοδοσία της κοινωνίας και τότε τίθεται το ερώτημα, κατά πόσο προωθείται ή δεν προωθείται η γενική ευημερία με την επέμβαση της κοινωνίας σε αυτήν τη συμπεριφορά.»¹⁵⁷ Ωστόσο δεν τίθεται καν τέτοιο ερώτημα όταν το άτομο θίγει τα δικά του συμφέροντα ή άλλων οι οποίοι όμως το επιθυμούν.¹⁵⁸

---

¹⁵⁴ Περί Ελευθερίας, 1983: 104

¹⁵⁵ Περί Ελευθερίας, 1983: 106-107, 111

¹⁵⁶ Περί Ελευθερίας, 1983: 114-115, 117, 126, 128

¹⁵⁷ Περί Ελευθερίας, 1983: 130

¹⁵⁸ Περί Ελευθερίας, 1983: 130

Η εκπαίδευση πρέπει να προωθεί τόσο τις ατομικές όσο και τις κοινωνικές αρετές. Ωστόσο ακόμα και η εκπαίδευση χρησιμοποιεί την πειθώ αλλά και τον εξαναγκασμό. Όταν παρέλθει η περίοδος της εκπαίδευσης οι καθαρά ατομικές αρετές αποτυπώνονται μόνο μέσω της πειθούς. Υποστηρίζεται ότι οι άνθρωποι πρέπει να αλληλοβοηθούνται και να αλληλοπαροτρύνονται με στόχο να διακρίνουν το καλύτερο από το χειρότερο και να φτάνουν σε όσο το δυνατό πιο ψηλό επίπεδο. Όμως κανείς δεν έχει το δικαίωμα να ασκήσει κριτική στον τρόπο που έχει επιλέξει κάποιος να χειριστεί τη ζωή του. Ωστόσο οι συμβουλές κάποιου μπορεί να φανούν χρήσιμες όταν είναι ειλικρινείς.¹⁵⁹

Ακόμα υποστηρίζεται ότι η ζημία που μπορεί να προκαλέσει κανείς στον εαυτό του μπορεί να έχει σοβαρές συνέπειες και σε άτομα του περιβάλλοντός του, μέσα από τη συμπόνια ή το ενδιαφέρον που ενδέχεται να εκδηλωθεί. Οι συνέπειες αυτές αφορούν κυρίως άτομα πιο κοντά του, αλλά ενδέχεται να επηρεάσουν και την κοινωνία σε λιγότερο όμως βαθμό. Κάθε φορά που υπάρχει βέβαιη ζημία ή κίνδυνος ζημίας είτε ενός ατόμου είτε του κοινού, παύει να ισχύει η ατομικότητα και η περίπτωση εμπίπτει στην αρμοδιότητα της ηθικής ή του νόμου.¹⁶⁰

Ο Mill υποστηρίζει ότι για να εφαρμοστεί ένας νόμος για την εκπαίδευση πρέπει να εισαχθούν εξετάσεις από μικρή ηλικία. Για παράδειγμα ισχυρίζεται ότι πρέπει να οριστεί μία συγκεκριμένη ηλικία όπου τα παιδιά θα εξετάζονται στην ανάγνωση. Εάν δεν είναι ικανό να διαβάσει τότε ισχυρίζεται ότι μπορεί να επιβάλλεται πρόστιμο στον πατέρα αναλογικά με το εισόδημά του και να καλύπτει μετά μόνος του τα έξοδα για να καλύψει το κενό του παιδιού. Υποστηρίζει ότι κάθε χρόνο επιβάλλεται να διεξάγονται αντίστοιχες εξετάσεις που θα ελέγχουν την απόκτηση του κατώτατου ορίου γενικών γνώσεων. Προαιρετικές θεωρεί τις εξετάσεις για άλλους τομείς, στους οποίους μπορούν να αποκτήσουν πτυχίο αν έχουν τις απαιτούμενες γνώσεις.¹⁶¹

Εντούτοις για να περιοριστεί η επιρροή του κράτους μέσα από τις διαδικασίες αυτές στη γνώση και στη διαμόρφωση γνώμης, ο ρόλος της πρέπει να περικλείεται μόνο στα γεγονότα και στις θετικές επιστήμες. Έτσι σε αμφιλεγόμενα ζητήματα όπως γνώμες σχετικά με τη θρησκεία ή την πολιτική κ.α. οι

---

¹⁵⁹ Περί Ελευθερίας, 1983: 130-134

¹⁶⁰ Περί Ελευθερίας, 1983: 139-140

¹⁶¹ Περί Ελευθερίας, 1983: 177-178

εξετάσεις δεν θα πρέπει να αφορούν την αλήθεια ή την αναλήθεια γνωμών. Πιστεύει ότι οι εξετάσεις σε ανώτερους τομείς πρέπει να είναι προαιρετικές. Ωστόσο αναφέρει ότι δεν πρέπει να δοθεί η δύναμη στις κυβερνήσεις να αποκλείουν κάποιον από την άσκηση ενός ελεύθερου επαγγέλματος, ακόμα και του δασκάλου, με αιτιολογία την έλλειψη προσόντων. Τα πτυχία και τα άλλα διπλώματα δεν πρέπει να παρέχουν κανένα πλεονέκτημα σε βάρος άλλων υποψηφίων εκτός από τη βαρύτητα που μπορεί να τους προσδώσει η κοινή γνώμη.¹⁶²

Αναφέρονται από τον Mill τρία είδη αντιρρήσεων σχετικά με την κυβερνητική παρέμβαση, όταν δεν παραβιάζεται η ελευθερία.

α. Η πρώτη αντίρρηση σχετίζεται με το ενδιαφέρον που υπάρχει για ένα ζήτημα. Εκείνος που ενδιαφέρεται προσωπικά είναι βέβαιο ότι θα το χειριστεί καλύτερα. Μέσα από αυτή την αρχή καταδικάζεται η επέμβαση του νομοθετικού σώματος ή των κυβερνητικών λειτουργιών στις συνήθεις λειτουργίες τις βιομηχανίας.¹⁶³

β. Είναι δυνατό ορισμένες φορές τα άτομα να μην καταφέρνουν κάτι με την ίδια επιτυχία των κυβερνητικών λειτουργιών, όμως η προσπάθεια να γίνει από τους ίδιους ενισχύει την ενεργητικότητά τους και λειτουργεί ως μέσω για την καλύτερη διανοητική αγωγή τους. Ακόμη ενισχύεται η κριτική τους σκέψη και αποκτούν περισσότερες γνώσεις για το θέμα με το οποίο πρόκειται να ασχοληθούν. Το ορκωτό δικαστήριο, οι ελεύθεροι και λαοπρόβλητοι τοπικοί και δημοτικοί θεσμοί, η διαχείριση των βιομηχανικών επιχειρήσεων και των φιλανθρωπικών εγχειρημάτων από εκούσια συσταθείσες ενώσεις, αποτελούν στοιχεία, της εθνικής αγωγής, της καθεαυτής αγωγής του πολίτη, την πρακτική πλευρά της πολιτικής αγωγής ενός ελεύθερου λαού. Έτσι οι άνθρωποι μαθαίνουν να κατανοούν τα συλλογικά συμφέροντα, να διαχειρίζονται τις συλλογικές υποθέσεις, να θέτουν στόχους για το κοινό καλό/συμφέρον και προσανατολίζουν τη διαγωγή τους σε στόχους που ενώνουν αντί να απομονώνουν. Ο ρόλος της κυβέρνησης πρέπει να είναι τέτοιος που να δίνει χώρο στα άτομα να δοκιμάζονται και να επικρατεί πλουραλισμός.¹⁶⁴

---

¹⁶² Περί Ελευθερίας, 1983: 178-179

¹⁶³ Περί Ελευθερίας, 1983: 181

¹⁶⁴ Περί Ελευθερίας, 1983: 181-183

γ. Η τρίτη αντίρρηση σχετίζεται με το γεγονός ότι οι κυβερνητικές παρεμβάσεις ενισχύουν την κυβερνητική εξουσία. Με κάθε αρμοδιότητα που αναλαμβάνει η κυβέρνηση αποκτά μεγαλύτερη επιρροή και οι άνθρωποι προσκολλώνται σε καταστάσεις π.χ. κόμματα ώστε να είναι πιο κοντά στην κυβέρνηση. Πολίτες που έχουν γνώσεις για διάφορα ζητήματα του κράτους είναι πολίτες ελεύθεροι που ανά πάσα στιγμή αν μείνουν χωρίς κυβέρνηση θα είναι σε θέση να δημιουργήσουν τις συνθήκες ώστε να συνεχίσουν οι δημόσιες λειτουργίες. Έτσι κανένας λαός δεν θα υποχρεώνεται σε καμία γραφειοκρατία. Οι δημόσιοι υπάλληλοι υποστηρίζεται ότι κινδυνεύουν να εγκλωβιστούν σε μία νωθρότητα.¹⁶⁵

Στο ζήτημα της εκπαίδευσης, η παρέμβαση της κυβέρνησης είναι δικαιολογημένη, γιατί δεν είναι μία υπόθεση στην οποία το ενδιαφέρον και η κρίση των καταναλωτών δεν επαρκούν για το καλό της κοινότητας. Η εκπαίδευση δεν είναι κάτι το οποίο θα έπρεπε να μπορούν οι συγγενείς ή οι γονείς να αναχαιτίσουν. Οι αιτίες για νόμιμη παρέμβαση υπέρ των παιδιών δε διαφέρει και πολύ από την περίπτωση των σκλάβων και των θυμάτων του πιο βαναυσου μέρους της ανθρωπότητας, των κατώτερων ζώων.¹⁶⁶

---

¹⁶⁵ Περί Ελευθερίας, 1983: 183

¹⁶⁶ J.S. Mill, 1998: 342, 344

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Για πρακτικούς λόγους η πολιτική οικονομία είναι άρρηκτα συνυφασμένη με πολλούς τομείς της κοινωνικής φιλοσοφίας. Ο Adam Smith, όπως αναφέρεται από το J. St. Mill, στο «Αρχές Πολιτικής Οικονομίας», δεν έχασε ποτέ τη θέαση αυτής της αλήθειας. Μία δουλειά αντίστοιχη στο αντικείμενό της και τη γενική αντίληψη σε αυτή του Smith, αλλά προσαρμοσμένη σε πιο ευρεία γνώση και βελτιωμένες ιδέες από του παρόντος, είναι το είδος της συνεισφοράς την οποία απαιτεί το παρόν.¹⁶⁷

Οι θεωρίες των δύο μεγάλων αυτών στοχαστών έφεραν μία μεγάλη αλλαγή στο πολιτικοοικονομικό σκηνικό της Αγγλίας. Πολλοί μεταγενέστεροι οικονομολόγοι στηρίχτηκαν στα έργα τους, ώστε να διατυπώσουν τις δικές τους θεωρίες. Ο Smith επιχείρησε να συγκροτήσει ένα οικονομικό σύστημα θεμελιωμένο στην πλήρη διάκριση της ανταλλακτικής αξίας από την αξία χρήσης. Η οικονομική σκέψη του Μιλλ κινήθηκε σε κατεύθυνση γεφύρωσης του «χάσματος» ανάμεσα στην αξία χρήσης και στην ανταλλακτική αξία και το «ωφελιμιστικό δόγμα» ήταν εκείνο που βοήθησε στο να γίνει αυτή η προσπάθεια γεφύρωσης.¹⁶⁸

Στο έργο του Smith «Ο Πλούτος των Εθνών», κυρίαρχη θέση κατέχει το ζήτημα του καταμερισμού της εργασίας, ένα ζήτημα που δικαιολογημένα τον απασχόλησε έντονα, καθώς ήταν ένα νέο δεδομένο στην εργασία και στην οικονομική ζωή της εποχής του. Η Βιομηχανική Επανάσταση ήταν μία βαθύτατη κοινωνική αλλαγή όπου οι σχέσεις υποταγής στους φεουδάρχες υποκαταστάθηκε σταδιακά από τις δυνάμεις της αγοράς. Στην αγορά πλέον οι σχέσεις που επικρατούσαν ήταν αυτές της αλληλεξάρτησης. Πρόκειται για μία αλληλεξάρτηση όλων από όλους. Ο καταμερισμός της εργασίας επέβαλε ολοένα και μεγαλύτερη αλληλεξάρτηση μεταξύ των ατόμων άρα και συνεργασία, ακόμα και σε διεθνές επίπεδο.¹⁶⁹

---

¹⁶⁷ J. S. Mill, 1998: xvi

¹⁶⁸ Δημήτρης Σωτηρόπουλος: 12

¹⁶⁹ Μάρκου Δραγούμη, 1992: 119

Βασική συνέπεια του καταμερισμού της εργασίας ήταν ότι ο εργάτης κινδύνευε, και κινδυνεύει ακόμα και στις μέρες μας, να υποστεί «πνευματικό ακρωτηριασμό», καθώς τα καθήκοντά του ολοένα μειώνονται και δεν του δίνεται η ευκαιρία να ασκηθεί η επινοητικότητα του. Για να μειωθεί η αλλοτρίωση προτάθηκε από το Smith η κρατική παρέμβαση και η εκπαίδευση των εργατών. Στόχος της εκπαίδευσης των φτωχών ήταν η αφύπνισή τους και η κατανόηση από την πλευρά τους του προσωπικού τους συμφέροντος.¹⁷⁰

Ακόμη υποστήριξε ότι ο πλούτος δεν είναι αυτός που φέρνει την ευτυχία, δε σημαίνει ότι όσοι έχουν λιγότερα χρήματα είναι και λιγότερο ευτυχισμένοι. Αυτό που ενδεχομένως συμβαίνει είναι ότι κάποιος ο οποίος έχει λύσει το βιοποριστικό ζήτημα έχει λιγότερα άγχη και μπορεί να καλύψει με περίσσια άνεση άλλες του ανάγκες. Ο Smith στο βιβλίο του «Ο Πλούτος των Εθνών»¹⁷¹, ισχυρίζεται ότι οι φτωχοί συχνά παρακινούνται από τα θέλω τους και το φθόνο. Υποστηρίζει ότι η προστασία της περιουσίας που με κόπο έχει δημιουργηθεί, είναι ένα δίκαιο σύστημα και απαραίτητο για να αναπτυχθεί η οικονομία.

Τόσο ο Adam Smith όσο και ο J. St. Mill, μέσα στα πλαίσια μίας καπιταλιστικής κοινωνίας, μέσα στα καινούρια δεδομένα όσον αφορά στην εργασία άρα και στην πολιτική και οικονομική ζωή, μίλησαν για την έννοια της συνεργασίας και του συλλογικού συμφέροντος. Μία έννοια ιδιάζουσας σημασίας για την εποχή στην οποία έγραψε ο καθένας. Ο Adam Smith γράφοντας στην αρχή της βιομηχανικής επανάστασης, ήρθε αντιμέτωπος με το νέο δεδομένο στην εργασία, τον καταμερισμό της και τη μηχανοποίηση. Ο Mill από την άλλη έζησε σε μία εποχή όπου τα προαναφερθέντα είχαν δοκιμαστεί στην κοινωνία και τα αποτελέσματα είχαν αρχίσει να γίνονται εμφανή. Έγραφε γνωρίζοντας πολλά από τα μειονεκτήματα που προκλήθηκαν από τις αλλαγές στην εργασία. Ο Smith πρώτος μίλησε για τον περιορισμό του ατομικού εγωισμού. Ανέφερε ότι ο άνθρωπος έπρεπε να περιορίσει τον ατομικό εγωισμό, να κάνει συμβιβασμούς με στόχο τη συνεργασία με τους συνανθρώπους του. Ισχυρίστηκε ότι η κοινωνική αρμονία επιτυγχάνεται μέσα από τη συνεργασία, σαν να υπάρχει ένα αόρατο χέρι που θα δημιουργεί ομόνοια και θα λειτουργήσει σαν

---

¹⁷⁰ Μάρκου Δραγούμη, 1992:119

¹⁷¹ Adam Smith, 1976:709

ένα όπλο ενάντια στην κρατική παρέμβαση. Η συνεργασία μεταξύ των ανθρώπων για τον Smith είναι μία ενστικτώδης λειτουργία και επιτυγχάνεται μέσω αμοιβαίων υποχωρήσεων, μέσα από συμφωνίες. Υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος δε λειτουργεί από την καλή του διάθεση, ωστόσο η συνεργασία είναι αναγκαία στην κοινωνία της ανταλλαγής. Το ατομικό και το συλλογικό συμφέρον πρέπει να συνυπάρχουν.¹⁷²

Αντίστοιχα και ο Mill, πίστευε στη συνεργασία μεταξύ των εργατών και μάλιστα ανήγαγε το ζήτημα σε ένα επίπεδο παραπάνω. Μίλησε για ταύτιση του ατομικού και συλλογικού συμφέροντος και εισήγαγε τον όρο «κοινωνικό αίσθημα», όπου όποιος το είχε ανεπτυγμένο κατά τον Mill, δεν θα θεωρούσε τους συνανθρώπους του ανταγωνιστές προς το δρόμο για τα μέσα της ευτυχίας. Υποστήριξε την αρχή της συνεργασίας με την προοπτική να δημιουργηθούν συνεργατικές επιχειρήσεις, εθελοντικές φιλανθρωπικές σχέσεις και γενικά να υπάρχει συνεργασία μεταξύ των εργατών. Έδωσε μεγάλη σημασία στην αμοιβαία εμπιστοσύνη μεταξύ τους αλλά και στο αίσθημα φροντίδας. Το σημείο στο οποίο επικεντρώθηκε ωστόσο ήταν η ευτυχία, τόσο η ατομική όσο και όλης της ανθρωπότητας. Θεωρούσε ότι ο άνθρωπος πρέπει να πράττει έτσι ώστε να μεγιστοποιεί την ευτυχία και να μειώνει τον πόνο. Παρακλάδι της γενικής ωφέλειας για τον Mill ήταν η δικαιοσύνη. Ισχυρίζεται ότι θα έπρεπε ακόμη και σε δευτερεύοντα ζητήματα να μας απασχολεί η καταπολέμηση της αδικίας. Μίλησε ακόμη για αμεροληψία, μία έννοια για εκείνον στενά συνδεδεμένη με την ισότητα. «Ο ωφελιμισμός αξιώνει το δρώντα να είναι αδέκαστος σε σχέση με την ευτυχία του, αλλά και την ευτυχία των άλλων όσο και ένας αμερόληπτος – καλοπροαίρετος παρατηρητής.»¹⁷³

Η έννοια του «αμερόληπτου παρατηρητή» είχε ήδη εισαχθεί από τον Adam Smith, ως μία συμπάθεια που θα μπορούσε να υποτάξει το εγωιστικό συμφέρον. Ο παρατηρητής αυτός πρέπει κατά τον Smith να είναι σε θέση να κατανοήσει τι θα ένιωθε ο ίδιος αν βρισκόταν στην κατάσταση κάποιου άλλου. Ο «αμερόληπτος παρατηρητής» εξασφαλίζει την αμοιβαιότητα. Μετριάζονται τα πάθη, ο καθένας γίνεται σύμβουλος του εαυτού του. Δε ρυθμίζει απλά συμπεριφορές, ο καθένας πρέπει να βρίσκεται σε μία συνεχή προσπάθεια να

---

¹⁷² Δρόσος, 1994, 17-19, Adam Smith, 2010: 41-44

¹⁷³ Φιλήμων Παιονίδης, 2002:95

μπαίνει στο ρόλο του «αμερόληπτου παρατηρητή». Αναφέρεται ότι εκείνο που μπορεί να συνδέσει την κοινωνία είναι η δικαιοσύνη μέσα από τον αυτοέλεγχο, ο οποίος μετριάξει τον εγωισμό και γίνεται μία σύγκλιση προς το γενικό συμφέρον. Για τον Smith η δικαιοσύνη είναι ένα από τα βασικά έξοδα του κράτους. Έτσι ως βασικό καθήκον της κυβέρνησης είναι η προστασία κάθε μέλους της κοινωνίας από την αδικία και την καταπίεση από άλλα μέλη. Για να επιτευχθεί η προστασία των μελών ισχυρίζεται ότι πρέπει να σχηματιστεί μία αστική κυβέρνηση με στόχο την προστασία του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, της ζωής και της ελευθερίας. Όμως για να μπορεί κανείς να κρίνει τις πράξεις των άλλων και να έχει αυτοέλεγχο, είναι αναγκαίο να είναι ένας άνθρωπος με παιδεία, κριτική σκέψη και αγωγή. Είναι απαραίτητη η διαπαιδαγώγησή του.

174

Όσον αφορά στην ελευθερία, άποψη του Mill είναι ότι για να υπάρχει κοινωνική ελευθερία πρέπει να τίθενται όρια στην εξουσία του κυβερνήτη, ώστε να μην μπορεί με τις αποφάσεις του να βλάψει την κοινωνία, ότι έπρεπε να προστατεύονται οι πολίτες από την τυραννία των πολιτικών αρχόντων. Φόβος του ήταν η καταπίεση του ατόμου από την κοινωνία, κάτι το οποίο δεν βοηθάει και στην πρόοδο του κράτους, ενώ αντίθετα μέσα από την ελεύθερη συζήτηση είναι δυνατό να προέλθει η κοινωνική πρόοδος. Επίσης προς την κοινωνική πρόοδο θα οδηγηθούμε εάν το άτομο αντιληφθεί το δημόσιο συμφέρον ως προσωπικό. Για να είναι όμως ένα άτομο σε θέση να συζητά ελεύθερα αλλά και να αντιληφθεί το συλλογικό συμφέρον ως ατομικό είναι αναγκαία η διαπαιδαγώγησή του. Μέσα από τη δημόσια παιδεία και κατά τον Smith θα μπορέσουν οι άνθρωποι να κατανοήσουν το ατομικό και συλλογικό συμφέρον και θα είναι πιο προσεκτικοί ώστε να μη γίνουν υποχείρια του κράτους.¹⁷⁵

Και οι δύο μεγάλοι στοχαστές δίνουν στα έργα τους μεγάλη σημασία στο ζήτημα της εκπαίδευσης. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, για να μπορέσει ένα άτομο να λειτουργήσει ως ένας «αμερόληπτος παρατηρητής», να επικρατεί δικαιοσύνη και κοινωνική ελευθερία, χωρίς να γίνεται υποχέριο κανενός, είναι αναγκαία η μόρφωση αυτού του ατόμου, η διαπαιδαγώγησή

---

¹⁷⁴ Adam Smith, 1976:157-58, Δρόσος, 1994:31-εισαγωγή, Μάρκου Δραγούμη, 1992:113

¹⁷⁵ Περί ελευθερίας, 1983:5, 24-25

του. Ο Smith υποστηρίζει ότι στις αρμοδιότητες ενός κράτους είναι να αναλάβει τα έξοδα για την άμυνα της χώρας με στόχο την προστασία της κοινωνίας, τα έξοδα για δικαιοσύνη, αλλά και τα έξοδα για την εκπαίδευση των πολιτών.¹⁷⁶ Η υποχρεωτική εκπαίδευση είναι μία λειτουργία τόσο σημαντική που μοιάζει, είναι στο ίδιο επίπεδο με εκείνο της εθνικής άμυνας. Όπως υπάρχει φορολογία για την αγορά όπλων, αντίστοιχα πρέπει να συμβαίνει με στόχο να υπάρχει μία καθολική μόρφωση. Πρέπει να δίνεται σε όλα τα άτομα η ευκαιρία να αναπτύσσονται, να βρουν τις κλήσεις, τις δεξιότητές τους με στόχο να τις εξελίξουν μέσα από την εκπαίδευση. Κάθε άτομο είναι ξεχωριστό, διαφορετικό και είναι απαραίτητο να του δίνεται η δυνατότητα να αναπτύξει ολόπλευρα την προσωπικότητά του.¹⁷⁷

Η εκπαίδευση και για τους δύο στοχαστές ως κοινωνική λειτουργία θεματοποιείται σε σχέση με την κατάσταση της εργατικής τάξης. Μπορεί να διαφέρει το χρονικό και ιστορικό πλαίσιο των δύο οικονομολόγων, ωστόσο και οι δύο υπερασπίστηκαν την εργατική τάξη ιδιαίτερα στο ζήτημα αυτό. Η μόρφωση των εργατών θεωρείται ένα μείζον ζήτημα, έτσι ώστε να γνωρίζουν τα δικαιώματά τους, τη δύναμή τους, να είναι σε θέση να αντιστέκονται, να δημιουργήσουν σωματεία και συνεταιρισμούς. Επίσης σημαντική είναι και η αμοιβή του εργάτη η οποία πρέπει να επαρκεί έτσι ώστε να μπορεί να επιβιώσει η οικογένειά του, αλλά να μπορεί να επιμορφώνεται ώστε να είναι σε θέση να ανταπεξέλθει στις νέες πιο πολύπλοκες τεχνολογικές εφευρέσεις.¹⁷⁸

Σύμφωνα με τον Mill, από τη στιγμή που η εργατική τάξη έμαθε ανάγνωση και ήρθε σε επαφή με πολιτικά φυλλάδια, εφημερίδες κ.α. ήταν σε θέση να κατανοήσει τα αντικρουόμενα συμφέροντά της σε σχέση με αυτά των εργοδοτών. Η εργατική τάξη άρχισε να χειραφετείται και έχει γίνει αναπόσπαστο κομμάτι της δημοσιότητας στις πολιτισμένες κοινωνίες, με την πρόσβαση που έχει είτε στα μέσα μαζικής ενημέρωσης της εποχής, είτε με τη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού εργαζομένων στην ίδια παραγωγική μονάδα. Από την αλλαγή αυτή κυρίως στην κατανόηση των συμφερόντων της, η εργατική τάξη άρχισε να επιδιώκει τη συμμετοχή της στη διακυβέρνηση και την επέκταση του εκλογικού δικαιώματος, με στόχο να εκπροσωπούνται τα συμφέροντα

---

¹⁷⁶ Γράβαρης, 1994: 47

¹⁷⁷ Μάρκου Δραγούμη, 1992:283

¹⁷⁸ Γράβαρης, 1994: 47

της, να υπάρχει ο αντίλογος αυτός και να παγιωθεί ως δημόσιος διάλογος. Η προαναφερθείσα αλλαγή κάνει ακόμα πιο απαραίτητη την ανάγκη για εκπαίδευση της εργατικής τάξης, την καλλιέργεια του έλλογου στοιχείου της ανθρώπινης φύσης ως μέσο για την ανάπτυξη του κοινωνικού δεσμού μεταξύ ίσων και αυτόνομων κοινωνικών δρώντων. Ο Mill ήταν αρκετά απαισιόδοξος σχετικά με την προοδευτικότητα και το πνευματικό και ηθικό επίπεδο όχι μόνο της αριθμητικής πλειοψηφίας αλλά και όλων των άλλων τάξεων. Κύρια ιδέα του ήταν πως μέσα από τη συμμετοχή στους δημοκρατικούς θεσμούς θα μπορούσε να επιτευχθεί η πνευματική και πολιτική εκπαίδευση των μαζών. Πρότεινε ένα σύστημα πολλαπλής ψήφου, σύμφωνα με το οποίο και η εργατική τάξη χωρίς αποκλεισμούς θα μπορούσε να συμμετέχει ενεργά. Για τον Mill είναι απαραίτητη η αυτονομία και η ανεξαρτησία της εργατικής τάξης, γιατί από αυτό εξαρτάται η μελλοντική προοπτική. Είναι αναγκαίο να γίνουν έλλογοι πολίτες και σε αυτά τα στοιχεία στηρίζεται η εκπαιδευτική πολιτική με προσανατολισμό την ποιοτική και ποσοτική βελτίωση της σχολικής εκπαίδευσης. Σε αυτό το σημείο βρίσκεται και η μεγάλη διαφορά του με τον Adam Smith. Ο Mill, έδωσε βαρύτητα στην πολιτική. Με την καθιέρωση της καθολικότητας της ψήφου έδωσε μία νέα πνοή στην εργατική τάξη. Εισηγήθηκε το ζήτημα της δημοκρατίας, του πλουραλισμού. Ο Mill στηριζόμενος στην πρώιμη θεωρία του Smith και μέσα από το πέρασμα ενός αιώνα με όλες τις ιστορικές, πολιτικές, εργασιακές και οικονομικές αλλαγές που αυτό συνεπάγεται, άνοιξε την πολιτική σφαίρα σε μεγάλο βαθμό. «Σκιαγράφησε ένα πρότυπο κοινωνίας και οικονομικής ανάπτυξης βασισμένο στο πρωτείο του ατόμου»¹⁷⁹

Όσον αφορά στην εκπαίδευση, αυτό που προτείνεται, είναι ότι μπορεί να επιτευχθεί είτε από ενέργειες του κράτους είτε μέσω ενεργειών των ατόμων, με στόχο η πρόοδος και η καλλιέργεια της μάζας να επιτυγχάνεται ταχύτερα και με λιγότερα εμπόδια από ότι θα γινόταν εάν παρέμενε αυθόρμητη. Η επαφή με τα πολιτικά φυλλάδια κ.τ.λ. και η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού εργαζομένων στην ίδια παραγωγική μονάδα ήταν η αρχή. Δε σημαίνει όμως ότι ήταν επαρκής. Η αφύπνιση της εργατικής τάξης ήταν γεγονός, ωστόσο η συστηματική εκπαίδευση είναι εκείνη που θα οδηγούσε στην αγωγή, στην ολοκληρωμένη κριτική σκέψη, σε μία δομημένη επιχειρηματολογία, σε μία ορ-

---

¹⁷⁹ Γράβαρης, 1994: 47-63, Λαμπάρας, 1995: 3-4, Μάρκου Δραγούμη, 1992: 126

γανωμένη διεκδίκηση με απώτερο στόχο την ισότητα. Σημαντική είναι η αναφορά του Mill «περί ισότητας στην εργατική τάξη στοιχείο που υποδηλώνει ότι η διαίρεση της ανθρώπινης φυλής σε δύο κληρονομικές τάξεις, δηλαδή σε εργοδότες και εργαζόμενους, δεν είναι δυνατό να συνεχιστεί στο διηνεκές».¹⁸⁰

Η εκπαίδευση, υποστηρίζουν και οι δύο στοχαστές, πρέπει να λειτουργεί με τη μορφή της «αγωγής των πολιτών». Εάν ακολουθήσει αυτή τη μορφή θα είναι εφικτό να μετριαστούν οι ακραίες εγωιστικές πράξεις, αλλά και οι μεμονωμένοι κοινωνικοί δρώντες να αναγνωρίσουν το εννοούμενο συμφέρον τους. Θα είναι σε θέση να ανταπεξέλθουν στα νέα κοινωνικά δεδομένα, στις νέες προκλήσεις. Ακόμη και οι δύο υποστηρίζουν ότι το ζήτημα της εκπαίδευσης συνδέεται με το ζήτημα των γνωσεοθεωρητικών προϋποθέσεων των επιστημών και ειδικότερα με το ζήτημα της ορθής σχέσης ανάμεσα στις επιμέρους επιστήμες. Για τον Mill το ζήτημα της εκπαίδευσης όλων των τάξεων είναι πολύ σημαντικό. Θεωρεί ότι εάν όσοι βρίσκονται στην ηγεσία συνεχίσουν να μορφώνονται ενώ η εργατική τάξη όχι, η ανισότητα θα αυξάνεται και η ψαλίδα ανάμεσα στην ηγεσία και το λαό θα προσεγγίζει τη διαφορά μεταξύ ανθρώπων και ζώων. Ο Smith θεωρεί ότι οι διαφορές μεταξύ των ανθρώπων οφείλονται στη συνήθεια, το έθιμο και την παιδεία. Θεωρεί τη συνεργασία μεταξύ τους ενστικτώδη λειτουργία, και την παρομοιάζει με αυτή του σκύλου που κουνάει την ουρά του βλέποντας το αφεντικό του. Εντούτοις θεωρεί ότι αυτό που κάνει τον άνθρωπο να ξεχωρίζει από τα ζώα είναι το ότι το κάνει από φυσική ανάγκη για επιβίωση και όχι από αγάπη. Σε αυτό το σημείο όμως έρχεται η διαμόρφωση του δημόσιου πνεύματος με τη βοήθεια της κρατικής παρέμβασης η οποία θεμελιώνεται στην ανάπτυξη των ηθικών συναισθημάτων.¹⁸¹

Ένα μεγάλο ζήτημα που απασχόλησε και τους δυο σχετικά με την εκπαίδευση είναι εκείνο της κρατικής παρέμβασης. Υποστηρίζεται και από τους δύο ότι υποχρέωση της κυβέρνησης είναι η ίδρυση σχολείων και η εκπαίδευση/καλλιέργεια όλων των τάξεων. Καθήκον του κράτους θεωρούν ότι είναι η ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας μέσα από την παιδεία. Έτσι με την ίδρυση σχολείων θα μπορέσει να επιτευχθεί η απαραίτητη κατάρτιση. Ο Mill υποστηρίζει ότι η εκπαίδευση δεν μπορεί να εξασφαλιστεί μέσα από τον αντα-

---

¹⁸⁰ Γράβαρης, 1994: 47-65

¹⁸¹ Γράβαρης, 1994: 47-49, 55

γωνισμό και των ακούσιων ανταλλαγών, και έτσι κατ' εξαίρεση της αρχής της μη παρέμβασης η εκπαίδευση είναι ένα αγαθό που πρέπει να παρέχεται από την κυβέρνηση. Ωστόσο θέτει ορισμένες προϋποθέσεις. Η σημαντικότερη είναι να μην προσβάλλεται η γενική αρχή της ελευθερίας και να οριοθετείται η κρατική παρέμβαση. Στόχος των κρατικών λειτουργιών θα πρέπει να είναι η ενεργοποίηση των ανθρώπινων δυνάμεων προς την πρόοδο, δηλαδή το ξεπέραςμα των σχέσεων εξουσίας και εξάρτησης. Η αναγκαιότητα της κρατικής παρέμβασης αλλά συγχρόνως και η οριοθέτησή της απασχόλησε και τους δύο Άγγλους οικονομολόγους. Σύμφωνα με το Mill το κράτος πρέπει να επεμβαίνει όταν οι άνθρωποι δεν μπορούν από μόνοι τους να προωθήσουν ορθώς τα συμφέροντά τους.¹⁸²

Ο Smith συζήτησε έντονα το ζήτημα της δημόσιας ή ιδιωτικής εκπαίδευσης. Τον απασχόλησε η πληρωμή του δασκάλου, το καταλληλότερο είδος πληρωμής του, το από πού θα χρηματοδοτείται η εκπαίδευση, ώστε τόσο ο εκπαιδευτικός όσο και οι σπουδαστές να έχουν κίνητρο, ο πρώτος να κάνει σωστά τη δουλειά του και οι δεύτεροι να έχουν αμείωτο ενδιαφέρον ως προς την παρακολούθηση των διαλέξεων και των μαθημάτων.¹⁸³

Τόσο ο Smith όσο και ο Mill υποστήριξαν ότι ο ελεύθερος ανταγωνισμός και η άμιλλα οδηγούν στην τελειότητα, στην πρόοδο. Ο ανταγωνισμός σύμφωνα με τους δύο οικονομολόγους ευνοεί τη συνεργασία, την άμιλλα, την επιμέλεια και την πρόοδο. Μέσα από τον ανταγωνισμό έχουν επιτευχθεί ενώσεις ανθρώπων με στόχο τις κοινές διεκδικήσεις. Χωρίς στον ανταγωνισμό δεν θα υπήρχε ο πλουραλισμός σε πολλούς τομείς, όπως για παράδειγμα στην πολιτική, δεν υπήρχαν τα πολιτικά κόμματα. Χάρη στον ανταγωνισμό υπάρχουν οι διαφορετικές εφημερίδες, τηλεοπτικά κανάλια, επιχειρήσεις, προϊόντα κ.τλ.¹⁸⁴

Ο Smith αναφέρθηκε και σε έναν μεικτό τρόπο χρηματοδότησης. Υποστήριξε ότι η αμοιβή έχει άμεση σχέση με την ποιότητα και γι' αυτό ίσως πολλές φορές να χρειάζεται όπως ανέφερε μία εξωτερική εξουσία που να μπορεί να ελέγχει. Ωστόσο και αυτός ο τρόπος ενέχει παγίδες. Ακόμη αναφέρθηκε στην επιλογή του δασκάλου από τους μαθητές. Πολλές φορές αναφέρεται ότι

---

¹⁸² Γράβαρης, 1994:16-18, Μάρκου Δραγούμη, 1992: 134

¹⁸³ Γράβαρης, 1994:16-18, J.S. Mill, 1998: xxxix-xi-xli, J.S. Mill, 1998: 324-325

¹⁸⁴ 205-206

αναγκάζονται οι σπουδαστές να παρακολουθήσουν έναν καθηγητή που δεν έχουν επιλέξει και ενδέχεται αυτό να τους οδηγήσει στη διακοπή των σπουδών τους. Υποστηρίζεται ότι οι σπουδαστές δεν θα έπρεπε να αποκλείονται από την κρατική λειτουργία, όπως επίσης και οι καθηγητές θα έπρεπε να είναι άνθρωποι οι οποίοι να έχουν συνείδηση και να ασκούν σωστά το επάγγελμά τους. Η χρηματοδότηση των σχολείων σύμφωνα με τον Smith μπορεί να γίνει με προικοδότηση, που όμως είναι πιθανό να καταστρέψει την επιμέλεια των δημόσιων δασκάλων. Όσον αφορά στο μισθό του εκπαιδευτή, αναφέρεται ότι όταν αυτός είναι σταθερός υπάρχει ο κίνδυνος της νωθρότητας. Υποστηρίζεται ότι όταν κάποιος ενδιαφέρεται για τη δουλειά του χειρίζεται ένα ζήτημα καλύτερα από τον οποιοδήποτε άλλο που ενδεχομένως να έχει και περισσότερες γνώσεις, ενώ αντίθετα μέσα από τον ανταγωνισμό είναι δυνατό να υπάρχει μεγαλύτερος ζήλος.¹⁸⁵

Ο Adam Smith ενώ υποστηρίζει ότι η ίδρυση των σχολικών μονάδων πρέπει να γίνεται κάτω από την αιγίδα του κράτους, αφήνει ανοιχτό το ζήτημα της πληρωμής των εκπαιδευτικών. Υποστηρίζει ότι μπορεί να γίνεται μόνο με μερική κρατική υποστήριξη. Την ίδια στιγμή επαινεί τους ιδιώτες για αυτά που προσφέρουν όπως χορό και άλλες τέχνες. Δεν υποστήριξε ποτέ ότι τα δημόσια έργα μπορούν να αντικαταστήσουν το ιδιωτικό εμπόριο και σίγουρα για εκείνη την εποχή δεν ήταν ζητούμενο η δημιουργία ενός ολοκληρωμένου μοντέλου δημόσιας εκπαίδευσης, με τον τρόπο που υπάρχει σε πολλές χώρες σήμερα.

Ένα άλλο ζήτημα που θίγεται και από τους δύο είναι αυτό της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, η οποία περιλαμβάνει την ανάγνωση, τη γραφή και τους υπολογισμούς. Ευθύνη για την υποχρεωτική εκπαίδευση των παιδιών όπως αναφέρεται έχουν οι γονείς. Ο Mill υποστηρίζει ότι οι γονείς είναι εκείνοι που πρέπει να παρακινήσουν και να οδηγήσουν τα παιδιά τους στη μόρφωση. Θεωρεί ότι είναι βασικό καθήκον των γονέων. Τόσο ο Smith όσο και ο Mill υποστηρίζει ότι όπως το κράτος πρέπει να χρηματοδοτεί την υγεία (νοσοκομεία), τα δημόσια έργα όπως επισκευή ή άνοιγμα δρόμων, σιδηροδρόμων κ.α. έτσι πρέπει να χρηματοδοτεί και την εκπαίδευση. Πρέπει να συμπεριλάβει στα καίρια καθήκοντά του την εκπαίδευση, μέσα από την ίδρυση εκπαιδευτικών

---

¹⁸⁵ Adam Smith, 1976: 760, 788-790, Γράβαρης, 1994:19-20

ιδρυμάτων. Η κυβέρνηση πρέπει να μεριμνά για τη στοιχειώδη κατάρτιση και μάλιστα πρέπει να επιβάλλει νομικές κυρώσεις στους γονείς που δεν μεριμνούν. Ωστόσο πρέπει να εξετάζεται κάτω από ποιες συνθήκες ένα παιδί δεν έχει κατακτήσει τις βασικές γνώσεις. Και οι δύο ισχυρίζονται ότι πρέπει να υπάρχει πρόσβαση στην εκπαίδευση από όλους και η κυβέρνηση πρέπει να την υποστηρίζει παρέχοντας τη χρηματοδότηση. Προϋπόθεση όμως είναι η οριοθέτηση αυτής της κυβερνητικής παρέμβασης. Ο φόβος του Mill ήταν η διάπλαση των ανθρώπων κάτω από την κυρίαρχη δύναμη. Όπως ανέφερε υπήρχε μία αριστοκρατική άποψη για την παιδεία. Όσοι είναι ήδη μορφωμένοι αναλαμβάνουν και τις θέσεις εξουσίας και στον υπόλοιπο λαό δε δίνεται η ίδια ευκαιρία. Έτσι δημιουργείται μία πνευματική ελίτ. Μία πάλη μεταξύ εξουσίας και ελευθερίας. Ωστόσο η μόρφωση κατά τον Mill είναι καθήκον κάθε δημοκρατικού καθεστώτος.¹⁸⁶ Η περιορισμένη κρατική παρέμβαση στην εκπαίδευση δεν σημαίνει απαραίτητα και ιδιωτικοποίησή της, ούτε όμως και λιγότερη χρηματοδότηση.¹⁸⁷

Υποστήριξε την άποψη ότι στόχος της ζωής κάθε ανθρώπου θα έπρεπε να είναι η μέγιστη αρμονική ανάπτυξη των δυνάμεών του σε ένα πλήρες και συνεκτικό σύνολο. Για να προστατευτεί ο λαός από την αυθαίρετη άσκηση της εξουσίας είναι αναγκαίοι οι δημοκρατικοί θεσμοί. Η διαφορά του δημοκρατικού πολιτεύματος από τα άλλα εγγυάται στο ότι κάθε πολίτης έχει λόγο στην άσκηση της εξουσίας. Δίνεται έμφαση στην κοινωνία και την κοινή γνώμη και για να επιτευχθεί αυτό είναι απαραίτητη η πνευματική καλλιέργεια. Για να σχηματιστεί καλύτερα η κοινή γνώμη θα πρέπει να υπάρχει μία ισχυρή κοινωνική υποστήριξη για αισθήματα και απόψεις διαφορετικές από εκείνες των μαζών.¹⁸⁸

Οι δύο οικονομολόγοι αναφέρθηκαν στο ζήτημα της στοιχειώδους κατάρτισης και της υποχρεωτικής εκπαίδευσης όλων των τάξεων καθώς και σε κάποιες εξετάσεις σύμφωνα με τις οποίες θα μπορούν να κρίνουν αν ένας μαθητής έχει αποκτήσει αυτό το στοιχειώδες επίπεδο. Για να ενθαρρυνθεί ένας σπουδαστής είναι δυνατό να δοθούν *prizes* ή αριστεία. Ο Mill θεωρεί ότι οι εξετάσεις σε νεαρή ηλικία είναι υποχρεωτικές, ώστε να ελέγχεται το κατώτερο ό-

---

¹⁸⁶ J.S. Mill, 1998: 338-340, 343-341

¹⁸⁷ Μάρκου Δραγούμη, 1992: 287

¹⁸⁸ Λαμπάρας, 1995: 6-7,11,14,19

ριο γενικών γνώσεων, ενώ σε ανώτερους τομείς τις θεωρεί προαιρετικές. Και πάλι όμως οι εξετάσεις πρέπει να γίνονται με αξιοκρατικές διαδικασίες, να εξετάζεται μόνο η αλήθεια και σε συγκεκριμένους τομείς. Η κυβέρνηση δεν πρέπει να επεμβαίνει με προγραμματικές διατάξεις, παρά μόνο να δίνει ευκαιρίες με την παροχή οικονομικών μέσων.¹⁸⁹

Το αόρατο χέρι για το οποίο είχε μιλήσει ο Adam Smith μπορεί να λειτουργήσει και στην εκπαίδευση. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα δε μένουν απαθή από τις κοινωνικές αλλαγές, αλλάζουν και διαμορφώνονται κάτω από τις απαιτήσεις της κοινωνίας. Θα μπορούσαν λοιπόν σύμφωνα με τη Μάρκου Δραγούμη, οι εκπαιδευτικοί θεσμοί να αναπτυχθούν ελεύθερα, αυθόρμητα και πλουραλιστικά. Έτσι θα δοθεί η ευκαιρία της επιλογής σε όλους. Ο μαθητής δε θα χρειάζεται να προσαρμόζεται απόλυτα στο ίδρυμα στο οποίο φοιτά, αλλά θα έχει την ευκαιρία να το διαλέξει ο ίδιος, να βρει εκείνο που του ταιριάζει ή αν μιλήσουμε στα πλαίσια της σύγχρονης κοινωνίας να βρει τα μαθήματα που του ταιριάζουν. Το απαιτούμενο σύμφωνα με τη Μάρκου Δραγούμη δεν είναι να ιδρυθούν ιδρύματα που θα ταιριάζουν απόλυτα σε κάθε μαθητή, αλλά σχολεία τα οποία θα αφήνουν περισσότερη ελευθερία στο μαθητή να επιλέγει, διαμορφωμένα κάτω από την πίεση των καταναλωτών.¹⁹⁰

---

¹⁸⁹ Adam Smith, 1976: 786, Περί Ελευθερίας, 1983: 177-179

¹⁹⁰ Μάρκου Δραγούμη, 1992: 286

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

---

1. Γράβαρης Δ. (1994). *Εκπαίδευση και Πολιτική Οικονομία, Αρχές Εκπαιδευτικής Πολιτικής στους A. Smith και J. St. Mill και A. Marshall*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, β΄ έκδοση.
2. Δρόσσοι Δ. (1994). *Αγορά και Κράτος στον Adam Smith - Κριτική στην αναδρομική θεμελίωση του νέο-φιλελευθερισμού*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
3. Μάρκου Δραγούμη (1992). *Πορεία προς τον Φιλελευθερισμό*, Ελληνική Ευρωεκδοτική.
4. Νίκος Λαμπάρας *Ο Τζων Στιούαρτ Μιλλ, οι αξίες και οι ανπινομίες της δημοκρατίας*, Αξιολογικά: τεύχος 8, Ιούνιος, σσ.132-152, 1995.
5. Δημήτρης Σωτηρόπουλος, *Η θέση του John Stuart Mill στην ιστορία της οικονομικής σκέψης*, Θέσεις - τριμηνιαία επιθεώρηση: τ. 97 σσ. 12
6. J. St. Mill (2002). *Ωφελιμισμός*, (επ) Φιλήμων Παιονίδης, εκδόσεις: Πόλις.
7. A.Smith (2010). *Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών*, ειδική έκδοση: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε., Ελληνικά Γράμματα.
8. J. St. Mill (1983). *Περί Ελευθερίας*, (μτφ) Νίκος Μπάλης, εκδόσεις: Επίκουρος.
9. J. St. Mill (1998). *Principles of political economy and chapters on socialism* (επ.) Jonathan Riley, Oxford University Press.
10. J. St. Mill - John Skurupski, (1989). *The argument of the philosophers, edited by Td Honderich*, Routledge, London and N. York.
11. A.Smith *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, general editors R.H. Campell and A. S. Skinner: textual editor W. B. Todd, έκδοση: Oxford [Oxfordshire) : Clarendon Press, New York: Oxford University Press,1976.
12. A.Smith (1984). *Critical Assesments*, by John Cunningham Wood, Routledge, London and New York.